

Ciceró a les terres catalanes. Segles XIII-XVI

Jaume Medina

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
 08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 17/5/2001

Resum

Exploració de les notícies sobre la presència de Ciceró a les terres catalanes al llarg dels segles XIII-XVI. Aquest article continua les recerques començades en un altre sobre *Ciceró a l'Edat Mitjana*.

Paraules clau: Ciceró als Països Catalans. Tradició clàssica.

Abstract

Exploration of the knowledge about Cicero's presence in Catalan land during the 13th - 16th centuries. This article resumes the research begun in another one about *Cicero in the Middle Ages*.

Key words: Cicero in the Catalan Countries. Classical tradition.

Quan, durant el curs acadèmic 2000-2001, la revista internacional *Convenit* em convidava a col·laborar en un número sobre «Cicero in the Middle Ages», vaig començar a explorar les notícies sobre presència de l'arpinat en les lletres catalanes, cenyint-me estrictament, tal com se'm demanava, als temps de l'edat mitjana. Però era inevitable que passessin per davant dels meus ulls tot d'altres dades referides a èpoques més recents. Això em va fer decidir a continuar la recerca al llarg de tota la història fins als nostres dies. La quantitat de material recollit fou tan gran que no va ser possible d'encabir-la en un altre article que continués aquell primer, sinó que va haver d'ésser distribuïda en dos altres blocs: un que abastés els segles XIII-XVI, que és el que dono ara al públic, i un altre amb les dades pertanyents als segles XVII-XX, que espero poder lliurar ben aviat. Aparentment, el primer dels articles, titulat «Sobre la presència de Ciceró als Països Catalans. Segles XI-XIV», contenia totes les informacions sobre aquest període. Però, tal com tindrà ocasió de comprovar el lector, en aquest treball, que comença amb el segle XV, són contingudes així mateix moltes altres dades referides als segles XIII i XIV.

Són, doncs, també nombroses les notícies sobre còdexs pertanyents al segle XV. Així, la biblioteca de Carles d'Aragó (1421-1461) comptava amb un *De officiis*,

un *De finibus bonorum et malorum*, unes *Epistolae familiares* i unes *Orationes*.¹ La biblioteca del Duc de Calàbria tenia una *Ciceronis uita*, un *De senectute*, diverses *Orationes*, diversos exemplars de les *Epistolae*, diversos exemplars del *De officiis* i les *Quaestiones tusculanae*.² A la Biblioteca Nacional, hi ha un *M.T.C. de Rhetorica liber*,³ procedent del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, de Barcelona. Així mateix, a la Biblioteca de El Escorial es conserva un manuscrit procedent de la biblioteca d'Antoni Agustí amb l'*Orator*, el *De oratore* i *Ad Quintum fratrem*.⁴ I, encara, a la Biblioteca de El Escorial es troben documentats els còdexs següents: un amb els tractats *De finibus*, *De officiis*, *Quaestiones tusculanae* i els llibres *De diuinatione*, *De amicitia*, *De fato*, *Paradoxa*, *De Senectute* i *De natura deorum*;⁵ un altre amb les *Epistulae ad Atticum*, pertanyent a la biblioteca d'Alfons el Magnànim;⁶ i, finalment, un altre amb el *De oratore* i l'*Orator*.⁷ A la biblioteca del Monestir de Montserrat es conserven tres manuscrits d'aquest segle amb el *De officiis*, l'*Epistula I*, *1 Ad Quintum fratrem* i el *De amicitia*.⁸ A la catedral de Tortosa, hi ha un manuscrit miscel·lani, en què es troba un *Commentum secundum Argumentacionem Marchi Tullii Ciceronis* i una *Argumentacio perfectissima pro M.T.C.*⁹ D'altra banda, l'any 1453, un llibreter de Barcelona, Guillem Çà-Coma, intervingué en la venda d'un còdex de Ciceró que avui és a El Escorial.¹⁰

En recórrer la documentació notarial relativa a les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans de la Barcelona del segle xv, hom troba molts ítems referits a les obres de Ciceró.¹¹ Així, hi són esmentades unes obres sense identificar¹² i, a més, *De amicitia*,¹³ *De fato*,¹⁴ *De finibus bonorum et malorum*,¹⁵ *De natura deorum*,¹⁶ *De officiis*,¹⁷ *De oratore*,¹⁸ *De paradoxis*,¹⁹ *De senectute*,²⁰ *De diuinatione*,²¹ *Epistolae*,²² *Epistolae ad familiares*,²³ *Expositiones super Orationem*,²⁴ *Orationes*,²⁵ *Orationem in Verrem*,²⁶ *Philippicae*,²⁷ *Rhetorica*,²⁸ *Tusculanae questiones*,²⁹ així com la pseudociceroniana *Rhetorica ad Herennium*.³⁰

També hi ha un bon nombre de notícies referides a Ciceró en diversos documents relatius al món del llibre redactats a la Barcelona dels segles xv i xvi. Un primer exemple el tindríem en l'inventari de Pere Miquel Carbonell, escrivà i arxiver reial, fet el mes d'agost de 1484;³¹ entre altres, hi figuraven unes *Epistole familiares*³² i les *Tusculanas questiones cum aliis Ciceronis operibus*.³³ Altres persones, notaris, llibreters, nobles, cavallers o simples ciutadans, tingueren també obres de Ciceró en les seves biblioteques.³⁴ Són les següents: *Obres* no especificades,³⁵ *De amicitia*,³⁶ *De finibus bonorum et malorum*,³⁷ *De natura deorum*,³⁸ *De officiis*,³⁹ *De oratore*,⁴⁰ *De senectute*,⁴¹ *Epistolae*,⁴² *Epistolae ad Brutum*,⁴³ *Epistolae ad Quintum*,⁴⁴ *Epistolae familiares*,⁴⁵ *Philippicae*,⁴⁶ *Orationes*,⁴⁷ *Partitiones oratoriae*,⁴⁸ *Rhetorica ad Herennium (Retòrica nova)*,⁴⁹ *Retòrica vella*,⁵⁰ *Sindònimas*,⁵¹ *Tusculanae*.⁵² No tenim constància que cap exemplar d'aquests llibres hagi arribat fins als nostres dies.

Semblantment, Ciceró ocupà un lloc important en les biblioteques de particulars i d'institucions religioses de Mallorca durant els segles xiii-xvi. Segons ha mostrat J.N. Hillgarth,⁵³ Ciceró és el tercer autor en el rang de popularitat en les biblioteques privades de la més gran de les Balears, amb un total de 212 còpies (a

les quals cal afegir les de les biblioteques de cases religioses): només el preceideixen el jurista Bartholus (amb 236 còpies) i el jurista-canonista Baldus (amb 215 còpies); i va seguit de Ramon Llull, Aristòtil (amb 115 còpies), Alexander Tartagnus, Nicolaus de Tedeschis, Tomàs d'Aquino, Agustí (amb 93 còpies), Guillelmus Durantis, Francesc Eiximenis, Paulus de Castro, Ovidi (amb 72 còpies), Juan de Pastrana, Terenci (amb 62 còpies), Alexander de Villa-Dei, Virgili (amb 58 còpies), Juvenal (amb 57 còpies), Angelus de Aretio, Donat i Sèneca. Les obres que es troben en els inventaris i altres documents relatius al món del llibre són: *Rhetorica nova e vella*, *De oratore*, *Pro Quinto Ligario*, *Pro Marcho Marcello*, *Oratio pro rege Deotaro*, *Oratio pro reditu ad suam patriam*, *Invectives del Salusti e altres*, *Ad Ortensium*, *De paradoxis*, *De officiis*, *De questionibus tusculanis*, *De fato*, *De legibus*,⁵⁴ *De amicitia*,⁵⁵ *De arte oratoria*,⁵⁶ *De fato*,⁵⁷ *De finibus bonorum et malorum*,⁵⁸ *De laudibus Pompei*,⁵⁹ *De legibus*,⁶⁰ *De legibus et de questionibus tusculanes*,⁶¹ *De lingua latina*,⁶² *De Marco Monilio*,⁶³ *De natura deorum*,⁶⁴ *De officiis*,⁶⁵ *De oratore ad Quintum fratrem*,⁶⁶ *De oratore perfecto*,⁶⁷ *De senectute*,⁶⁸ *De somnio Scipionis*,⁶⁹ *De uniuersitate*,⁷⁰ *Epistulae*,⁷¹ *Ad Atticum*,⁷² *Ad Quintum fratrem*,⁷³ *Epistulae familiares*,⁷⁴ *Flosculi librorum Ciceronis*,⁷⁵ *Inuectiuae contra Salustium*,⁷⁶ *Orationes*,⁷⁷ *Oracions de Tullio, les Varrines e Filipiques simul*,⁷⁸ *Verrinae*,⁷⁹ *Paradoxa*,⁸⁰ *Philippica*,⁸¹ *Questiones tusculanae*,⁸² *Rhetorica*.⁸³ Igualment com en el cas dels inventaris i altres documents referits a la Barcelona dels segles XV i XVI, no tenim tampoc constància que cap dels exemplars esmentats en tots aquests documents hagi arribat fins als nostres dies.

Però els vertaders joiells del segle XV són les traduccions d'algunes de les obres de Ciceró. En efecte, durant aquesta centúria foren traslladats al català el tractat *De officiis* i les *Paradoxes*. Pel que fa a la versió del *De officiis*, feta pel framenor morellès Nicolau Quilis, M. Menéndez Pelayo⁸⁴ diu:

Traducción catalana de los *Oficios* de Cicerón.

Cita esta traducción por primera vez Micer Ferrando Valentí en el prólogo de la suya de las *Paradojas* de Marco Tulio, al hacer curiosa enumeración de las obras de la antigüedad, que corrían traducidas al catalán en su tiempo: «Mira com fonch transferit lo Troyá, he Valeri he Boeci... e a la fi aquells "officis" de Cicero Roma per aquell religios he prudent hom, en la ciutat de Barchelona, frare dell orde de menors, mestre Nicholau Quiris ['Quilis en otro manuscrito'], los quals "Officis", segons foren liurats per lo componedor de aquells Tulli, yo ha vosaltres de mon poder he declarats, e per que ereu ignorants de lengua latina, e yo no molt doctrinat en aquella, no he pogut les subtilitats ali tochades ensenyar, o declarar, segons fora debida cosa he pertanyent...»

Un códice de esta versión de Fr. Nicolás Quilis existió en la antigua Biblioteca Real (hoy Nacional). Era en folio, escrito en vitela, y llevaba la marca Bb-101, con la cual está citado por Torres Amat y en el índice de Gallardo, pero falta desde hace muchos años.

Tampoco se conoce el paradero de otro códice de la misma versión, que el P. Villanueva (*Viaje literario*, tomo XVIII, página 271) alcanzó a ver en el archivo del Palau de Barcelona, y que describe en estos términos:

«Açi comence lo libre de Tulli, de officis, compost de lati en romans per frare Nicholau Quiris, del orde dels frares menors de Barchña».

El epígrafe final dice así:

Conclusio del reverent arromançador donant fi a son bell treball. Aci ffenex la traslacio dels libres de officis del gran Filosof Tulli de lati en nostra lengua comuna posada: lo qual traslat es estat fet per mi frare Nicolau Quils, del horde dels frares Menors, manament e instancia no pocha del molt honorable ciutada en Franch de Conomines de la insigna ciutat de Barchna. he finat la vigilia de la Navitat de la Verge Maria, e liurat a notoria scriptura.

No dice el año, mas el carácter del códice es del siglo xv.

Quant a les *Paradoxes*, el mateix erudit castellà deia:⁸⁵

Traducción de las *Paradojas* de Marco Tulio.

Existe inédita esta versión catalana en un códice de fines del siglo xv que posee el erudito investigador D. Gabriel Llabrés. El juriconsulto y humanista mallorquín Micer Ferrando Valentí es la misma persona que el *Ferdinandus Valentinus*, de quien se conservan algunas epístolas latinas en un códice de la Academia de la Historia, y que figura con el nombre de *Fernando de Valencia* en la *Historia de la literatura española* de Amador de los Ríos. Hubo de hacer su traducción después de 1444, puesto que en el prólogo habla como de persona ya difunta, de su maestro Leonardo Bruni de Arezzo, que falleció en Florencia aquel mismo año.

El Sr. Llabrés prometió publicar esta versión en uno de los volúmenes de su *Biblioteca Clásica Catalana*, pero hasta ahora sólo ha dado a conocer el prólogo. *Museo Balear*. 2ª época, núm. 2, 15 de mayo de 1884, Palma de Mallorca, imp. de Pedro José Gelabert págs. 57-65).

Este prólogo, de revesado y pedantesco estilo, en que se notan extravagancias tales como la de llamar «Santísima Sibila» a la Virgen, es documento tan curioso para la historia del humanismo catalán, que no puedo menos de transcribirle a la letra.

I tot seguit⁸⁶ donava el pròleg sencer de Ferran Valentí⁸⁷ a la seva traducció. L'obra fou finalment editada el 1959.⁸⁸

Hi ha encara una altra versió anònima renaixentista de les *Paradoxes* probablement posterior a l'acabada d'esmentar. Martí de Riquer,⁸⁹ que remarca que aquesta traducció, al seu torn, fou traslladada literalment (fins i tot en el cas del pròleg) per un altre anònim al castellà o a un aragonès castellanitzat,⁹⁰ diu que el mètode emprat pel traductor és el mateix de Valentí, tot i que segueix el text llatí més al peu de la lletra. I transcriu el següent fragment del pròleg:

E puix ara a vós plau que comence a transcrivir e convertir el verb llatí en romanc vulgar, donant-me a ell ab sufficient contemplació, justaré com menys difícil poré, ab ajuda de aquella que dessús he dit, Clio, convidant-la de present me preste favor, la qual temps ha que de mi era apartada. Sé que Mesòmena e Calíope molt enen necessàries ací, mas despuix que a Virgili foren familiars no sentí ne viu que negun altre hagués egual part en elles. Bé Tul·li e Quintilià, Homero, Boeci e Horàcio, Petrarca e altres llatins, e Dant en sa vulgar poesia, de la administració de aquestes se aprofitaren, mas no en viu degú que tant a aquelles s'acostàs com aquell que dix «*Arma uirumque cano*». Elles lo posaren el lo culmen e altea de la eloquència. E per tant, vostre subtil enginy sufira e vostra discreció haja paciència si la oració o paraula de la escriptura present, així com de altra qualsevulla, no sia fornida en la

entrega perfecció de les colors de retòrica, car la llengua no ho sofrir, ni la manera de parlar no ho guia, ni el materno gènesi vulgar no ho suporta.

Farem esment, així mateix, de la traducció castellana de la *Retòrica a Herenni* acabada el 1427 per Enric de Villena.⁹¹

Les biblioteques catalanes conserven també un bon nombre d'incunables. Així, a la de la Universitat de Barcelona, s'hi troben els següents: un, de Lió, ca 1494, amb *De officiis*, *De amicitia*, *De senectute* i *Paradoxa*;⁹² un altre, de Venècia, de 27 de maig de 1494, amb les mateixes obres;⁹³ un altre, de Lió, 30 d'agost de 1499, amb les mateixes obres;⁹⁴ un altre, de Subiaco, 30 de setembre de 1465, amb el *De oratore*;⁹⁵ un altre de Nàpols, 1474, amb les *Epistolae ad familiares*;⁹⁶ un altre de Venècia, 26 de juny de 1495, amb la mateixa obra;⁹⁷ un altre de Barcelona, ca 1475, amb les *Orationes in Catilinam*;⁹⁸ un altre, de Vicenza, 1488, amb les *Orationes Philippicae in Marcum Antonium*;⁹⁹ un altre, de Bolonya, 1496, amb les *Tusculanae quaestiones*;¹⁰⁰ i, finalment, un altre de Venècia, 1500, amb la *Rhetorica ad C. Herennium* i el *De inuentione*.¹⁰¹ Així mateix, a la Biblioteca Episcopal de Vic, són servats els següents: un de Venècia, 1488, amb les *Epistolae ad familiares*;¹⁰² un altre, de Lió, ca 1494, amb el *De officiis*;¹⁰³ i un altre de Venècia, 1496, amb la *Rhetorica ad C. Herennium* i amb el *De inuentione*.¹⁰⁴

En una secció d'*Apuntes sobre el ciceronianismo en España, y sobre la influencia de Cicerón en la prosa latina de los humanistas españoles*,¹⁰⁵ Menéndez Pelayo dedicava uns amplis espais a parlar de temes que toquen de ple el nostre propòsit. Per això transcriurem aquí el que digué sobre l'humanisme català del segle xv:

Foco principal del humanismo profano era para los españoles la Corte aragonesa de Nápoles desde la conquista de aquel reino por Alfonso V en 1443. Repitióse el prodigio de la Grecia vencida subyugando y cautivando a sus vencedores. La cultura de los humanistas se enseñoreó del ánimo de aquel gran monarca, y no sólo encontró en él uno de sus más espléndidos y magníficos patronos, a la vez que un discípulo ferviente, sino que le movió a difundirla entre sus súbditos españoles, si no con gran resultado inmediato (porque ninguna cosa aparece perfecta desde sus principios), a lo menos con loables y eficaces esfuerzos, que preparan y anuncian las glorias de la centuria siguiente.

En todos los ensayos de historia general del Humanismo intentados hasta ahora en Alemania, entre los cuales descuella el de Jorge Voigt,¹⁰⁶ hay algo que más o menos atañe a Alfonso V, considerado como mecenas del Panormita, de Filelfo, de Lorenzo Valla, de Eneas Silvio, de Juan de Aurispa, de Jorge de Trebisonda. Pero no sólo descuidan tales autores el punto de vista español, sino que parecen dar excesivo crédito a la soberbia pedantería de los gramáticos italianos del séquito del Rey, que en sus dedicatorias, panegíricos y ampulosas historias afectaban considerarle como gloriosa excepción en un pueblo bárbaro: «*rudes propeque efferatos homines... a studiis humanitatis abhorrentes*», requiebro con que entonces se saludaba en Italia lo mismo a los españoles que a los franceses, tudescos y demás ultramontanos.

El mismo Alfonso V no era príncipe iliterato antes de la época de su iniciación en la cultura de los humanistas; ni puede admitirse la leyenda que le supone estudiando latín a los cincuenta años.¹⁰⁷ En 1435, ocho años antes de su entrada triunfal en Nápoles, y cuando apenas había podido conocer en Milán al Panormita, que

pasa por su principal preceptor, decía de él el Marqués de Santillana en su *Comedieta de Ponza*:

¿Pues quién supo tanto de lengua latina?

Ca dubdo si Maro se eguala con él:

Las sillabas cuenta e guarda el acento

Producto e correcto.....

Oyó los secretos de philosophía

E los fuertes pasos de naturaleza.

.....

E profundamente vió la poesía.

.....

Habrà la hipérbole que se quiera; pero tales cosas no pudieron escribirse de quien ya en aquella fecha no hubiese dado pruebas relevantes de su amor a la cultura clásica, en el grado, ciertamente pequeño, en que a principios del siglo xv podía adquirirse en Castilla y en Aragón; suficiente, sin embargo, para preparar su espíritu a aquella especie de embriaguez generosa, de magnánimo entusiasmo por la luz de la antigüedad que se apoderó de él en Italia, y que allí le encadenó para el resto de su vida. Entonces empieza (como he escrito en otra parte) el segundo Alfonso V, el *magnánimo Alfonso* de los humanistas, que es complemento y desarrollo, no negación ni contradicción, del primero; el que con aquella misma furia de conquista, con aquel irresistible ímpetu bélico con que había expugnado la opulenta Marsella y la deleitable Parténope, se lanza encarnazadamente sobre los libros de los clásicos, y sirve por su propia mano la copa de generoso vino a los gramáticos, y los arma caballeros, y los corona de laurel. Es el gran príncipe ávido de todo saber, que manda a Jorge de Trebisonda traducir la *Historia Natural* de Aristóteles, y a Poggio, la *Ciropedia* de Xenofonte, y convierte en breviario suyo los *Comentarios* de Julio César; y declara deber el restablecimiento de su salud a la lectura de Quinto Curcio; y otorga la paz a Cosme de Médicis, a trueque de un códice de Tito Livio; y ni siquiera se cuida de espantar la mosca que se posa media hora en su nariz mientras oye arengar a Giannozzo Manetti. Es el Alfonso V que,preciado de orador, exhorta a los príncipes de Italia a la cruzada contra los turcos, o dicta su memorial de agravios contra los florentinos en períodos de retórica clásica;¹⁰⁸ el traductor en su lengua materna de las *Epístolas* de Séneca, y el más antiguo coleccionista de medallas después del Petrarca. Su palacio fué convertido por él en una perenne Academia, no sólo de gramáticos y teólogos, sino de filósofos, médicos, músicos y jurisconsultos, sin que esta instrucción doméstica bastase todavía para saciar la sed de ciencia del Rey, que iba a pie a las escuelas públicas, por lejanas que estuviesen, y se sentaba entre los humildes oyentes.

Fué peritísimo en el arte de Gramática (dice el Papa Pío II), aunque no gustaba mucho de hacer discursos en público; tuvo curiosidad de todas las historias; supo cuanto dijeron los poetas y los oradores; resolvía fácilmente los laberintos más intrincados de la Dialéctica; ninguna cosa le fué desconocida; investigó todos los secretos de la Teología; supo razonar gentil y doctamente de la esencia de Dios, del libre albedrío del hombre, de la Encarnación del Verbo, del Sacramento del Altar y de otras difícilísimas cuestiones; en sus respuestas era breve y oportuno; en la locución, blando y terso.¹⁰⁹

Los españoles, tan duros e intratables en otras relaciones de la vida, aceptaron el magisterio de los italianos en la cultura clásica con un ardor y entusias-

mo que se ha comparado con el que suelen sentir los rusos y demás eslavos por la moderna cultura francesa. Y así como los humanistas paniaguados de Alfonso V, el Panormita, Fazzio, Lorenzo Valla, Eneas Silvio, llegaron a escribir de cosas de España, contando los hechos y dichos, no sólo del mismo Rey Alfonso, sino de su padre el Infante de Antequera, así un cierto número de españoles, discípulos o corresponsales de estos humanistas, se esforzaban por seguir sus huellas en epístolas, descripciones, razonamientos, arengas, versos latinos y otros ensayos de colegio, de los cuales todavía existen algunos, especialmente en un manuscrito de la Academia de la Historia,¹¹⁰ y noticia de muchos más en el curioso opúsculo de Pedro Miguel Carbonell *De uiris illustribus catalanis suae tempestatis*.¹¹¹

Con una modestia muy justificada, pero que ciertamente realza su mérito, ni Alfonso ni los humanistas españoles de su Corte pretendían pasar más que por estudiantes, y esto eran en verdad, sin que el amor patrio pueda pretender otra cosa. La misma timidez con que se dirigen a sus maestros, y que tanto contrasta con su superioridad política y militar, es candorosa y simpática. «*Ne uideas mea barbara; quam si aliquid dulce fuerit, tuum est et non meum; caetera inculta, rugosa ac dura mea sunt*», decía Ferrando Valentí al Panormita. Locura hubiera sido pretender que estos principiantes, nutridos además con tan mala leche, como suele serlo el estilo pedantesco, redundante y estrafalario de los gramáticos italianos de la primera mitad del siglo xv, pudieran hacer otra cosa que calcos serviles de una literatura ya hueca y viciosa de suyo. Aquellos primeros humanistas son muy dignos de consideración por los grandes servicios que prestaron a la erudición filológica desenterrando textos; pero raro es de entre ellos, si alguno hay, el que merezca ser propuesto como modelo de latinidad moderna, la cual sólo empieza a brillar con su pristina belleza en los escritores artistas de fines de aquel siglo, en los Policianos y Pontanos. Siendo así los maestros de la primera mitad de aquella centuria, no podía esperarse gran cosa de sus discípulos bajo el concepto de la forma. Pero aunque ciertamente sus nombres no son para añadirlos al catálogo *De Hispanis purioris latinitatis cultoribus*, que con tan buen gusto formó Cerdá y Rico,¹¹² el historiador literario no puede cometer la insensatez de exigirles que hubiesen escrito como un Sepúlveda, un Álvar Gómez de Castro o un Mariana.

Hasta lo breve y fugitivo de sus opúsculos prueban que no iban muy lejos las pretensiones literarias de los familiares de Alfonso. La mayor parte son epístolas, más de cortesía y ceremonia que de erudición ni de substancia, y, por decirlo así, temas epistolares con que exploraban la benevolencia de los árbitros y dictadores del gusto, que eran el Panormita, Filelfo, Poggio, Gaspar Arangerio.

Figuraba en este pequeño grupo de aficionados a la cultura clásica el legista mallorquín Ferrando Valentí, a quien Tiraboschi, Amador de los Ríos y otros llaman Fernando de Valencia; discípulo de Leonardo Aretino, y calificado por Carbonell de «príncipe de los declamadores de su tiempo». Quedan de él, no sólo cartas latinas, sino una oda sáfica y algunas oraciones políticas curiosas, como la que dirigió al Rey Ferrante, exhortándole en pomposas razones a emular las virtudes y altos hechos de su padre.¹¹³ Pero todo ello es tan adocenado, que de ningún modo se puede conceder a su autor la desmedida importancia y no justificada influencia que le atribuyó el benemérito historiador de nuestra literatura. El mismo Valentí, en el extraño prólogo que puso a su traducción catalana de las *Paradoxas* de Cicerón, habla de sí propio con suma modestia y se declara *no molt doctinat de lengua latina, inerudit, e dexeble dels dexebles*, lo cual no parece mera precaución retórica.¹¹⁴

En el opúsculo de Carbonell sobre los humanistas catalanes de su tiempo (compuesto a imitación del *De uiris illustribus* de Fazzio) se dan, aunque con lamentable brevedad, noticias de algunos otros propagadores de la cultura clásica; y si bien no de todos consta expresamente que visitasen el suelo italiano, todos participaron del impulso dado por la Corte aragonesa de Nápoles, merced a la cual el Renacimiento latino en las comarcas del Levante de España se adelantó medio siglo respecto de Castilla. Entre estos obreros de la primera hora se cita al rosellonés Luciano Colomer (*Lucianus Colominius*), que profesó letras humanas en Valencia, en Játiba y últimamente en Mallorca, donde murió enteramente ciego en 1460. Pero ni su Gramática ni su Tratado *De casu et fortuna* han llegado a nuestros tiempos.

La mayor parte de estos humanistas eran al mismo tiempo jurisconsultos; que no en balde se había anticipado el renacimiento de la ciencia legal al de todas las demás ramas de la antigua cultura. Así el barcelonés Jaime Pau, a quien llamaron *gloria iuris caesarei*, no fué menos celebrado por la agudeza que mostró en el gran volumen de sus apostillas al derecho imperatorio que por lo elegante, ameno y perspicuo de su dicción latina, *iucundus, breuis, elegans, uenustus*, que dice Carbonell.¹¹⁵ Apenas hay uno de los personajes memorados por el diligente archivero, cuya profesión no fuesen las leyes o la custodia de la fe pública; ni uno solo tampoco de quien no añada que fué «gramático eximio», o que se distinguió en la «facultad oratoria»; prueba patente del rumbo que los estudios llevaban. Jurisconsulto también, pero más propiamente literato que ninguno de los anteriores, fué Jerónimo Pau, hijo de Jaime y discípulo del Panormita. El círculo bastante amplio de sus trabajos abrazaba, no sólo las letras latinas, sino las griegas, y no sólo la Gramática, sino la Arqueología clásica, nueva dirección del Renacimiento, que tiene en él su primer representante español dentro de la esfera de las ciencias históricas. Pero Jerónimo Pau, que alcanzó los últimos años del siglo XV, familiar del segundo Papa Borja, protonotario apostólico y bibliotecario del Vaticano, pertenece a un grado superior del humanismo. Por entonces ya el movimiento clásico había llegado al punto de madurez que manifiesta la epístola del mismo Pau a Jerónimo Columbeto, *De uiris illustribus Hispaniae*.

Sería grave injusticia omitir, como los catalanes suelen hacerlo, el concurso que prestaron a esta obra de cultura algunos aragoneses, entre los cuales sobresale por sus cartas latinas a Filelfo y al Panormita el virrey de Calabria D. Juan Fernández de Híjar, llamado *el Orador*, humanista *autodidacto* de quien dijo Lorenzo Valla que a ningún otro español era inferior en letras humanas, *in litteris humanitatis ex omni Hispania nulli secundum*.¹¹⁶ Y todavía fué más insigne otro aragonés, Juan Pardo, filósofo y poeta, íntimo amigo de Pontano, que le hace intervenir en tres de sus diálogos (*Actius, Aegidius y Asinus*), *homo doctus in graeco et in latino*, como se le llama en los registros de la Cancillería de Nápoles, y probablemente el más antiguo de nuestros helenistas: de cuyo saber da testimonio Constantino Lascaris.¹¹⁷

Esta primera generación de humanistas había desaparecido casi del todo antes de alborar el siglo XVI. Pardo y el gran poeta barcelonés Bernardo Garreth, conocido entre los italianos por el *Chariteo*, vivieron casi siempre en Nápoles. El Cardenal gerundense Juan Margarit, principal representante de esta escuela en el campo de los estudios históricos, había muerto en Roma en 1484, dejando en el *Paralipomenon Hispaniae* el primer ensayo de historia primitiva de la Península. En Barcelona comenzaba a sentirse, por causas muy complejas, una verdadera decadencia, de la cual sólo se levantaron los estudios a mediados de aquella cen-

turia cuando empezó a cobrar algún crédito su naciente Universidad. No faltaban *dilettantes* de humanidades, pero sí una cultura intensa y sólida. El mismo Carbonell, curial pedante, erudito adocenado, compilador laborioso y útil, inestimable para las cosas de su tiempo, escribía cartas latinas con relativo aliño, y puede pasar por el tipo representativo de esta clase de autores, ya que las obras de los demás se han perdido. En el fondo eran todavía hombres de la Edad Media, apenas descortezados por el Renacimiento.

Aun los métodos de enseñanza gramatical eran sobremanera imperfectos. El *Pro condendis orationibus libellus* de Bartolomé Mates, al cual ha dado celebridad su errada fecha tipográfica, y el *Doctrinal* de Alejandro de Villa Dei, compendiado por Pedro Juan Mathoses (Gerona, 1502), pertenecen todavía a la escuela antigua, es decir, a la de aquellos «apostizos y contrahechos gramáticos no merecedores de ser nombrados», que hubo que desarraigar de nuestras escuelas cuando volvió de Italia Antonio de Nebrija, educado en el método racional de Lorenzo Valla, y «abrió tienda de la lengua latina y osó poner pendón para nuevos preceptos». Su doctrina se extendió en breve tiempo por todos los ámbitos de la Península, y a Cataluña la llevó, según creemos, su discípulo el riojano Martín de Ibarra.¹¹⁸ No andaban mejor las cosas en Valencia, que iba a convertirse muy pronto en una Atenas peninsular. El primer maestro que encontró allí Luis Vives fué un Jerónimo Amiguet, a quien Mayáns califica de *homo admodum barbarus*, el cual aprovechaba las nativas cualidades de su discípulo para hacerle declamar contra la Gramática de Nebrija.

La biblioteca napolitana dels reis d'Aragó, des d'Alfons el Magnànim fins a Frederic III, contenia uns quants manuscrits ciceronians. Segons les informacions que en dona Tammaro de Marinis,¹¹⁹ hi havia les *Epistolae ad familiares*, el *De officiis*, unes *Opera uaria* (entre les quals figuraven el *De inuentione* o *Ars uetus*, la *Rhetorica ad Herennium* o *Ars noua*, el *De oratore*, l'*Orator*, els *Topica* i les *Partitiones oratoriae*), unes *Orationes* (entre les quals es trobaven *Pro M. Marcello*, *In Caium Sallustium Controuersia*; *Pro L. Murena*; *De domo sua*; *Pro L. Cornelio Balbo*; *Pro A. Cluentio*), i dos exemplars més amb *Orationes* (entre les quals es devien trobar: *Pro lege Manilia*, les *Catilinàries* i les *Verrines*).¹²⁰

No podem acabar el segle XV sense referir-nos a l'obra del valencià Joan Esteve, *Liber Elegantiarum*, publicada a Venècia el 1489. Segons Francesc de B. Moll, que en feia un estudi el 1961,¹²¹ a l'esmentat llibre, «las frases que más abundan son principalmente de estas clases: traducción o imitación de cartas familiares; oratoria ciceroniana y obras de otros clásicos latinos; sentencias referentes a la amistad, a la sabiduría, a la hombría de bien, etc.»¹²² Moll afegeix que els molts fragments de caràcter epistolar continguts en el llibre d'Esteve són de dues menes: «unos proceden de versiones o imitaciones de cartas de Cicerón; otros pertenecen a cartas contemporáneas del autor...»¹²³ I, més endavant, dona notícia d'alguns passatges en què hi ha influències de Ciceró.¹²⁴ Esteve dedicava el seu *Liber Elegantiarum*, a València *nonas ianuarii anno 1472*, a *Ferario Torella, medicine professori eximio*, el qual havia demanat freqüentment a Esteve *ut nonnulla benedicendi precepta latinaque documenta accomodataque uerba tibi excerpere uellem, quibus latinatatem hanc nostram insulsam castigare limareque ualeres*; i Esteve afegia que durant els dies de festa li agradava d'agafar un còdex com Maró, Terenci, Ciceró,

Aulus Gel·li, Macrobi, Servi, etc., per tal de no oblidar allò que havia après de jove.¹²⁵

També durant el segle XVI van ésser fetes algunes traduccions catalanes d'obres de Ciceró. Segons fa constar M. Menéndez Pelayo, n'hi ha una d'anònima d'algunes cartes; diu: «Versiones al *lemosín* [sic] de algunas cartas de Cicerón, hechas en Barcelona, año 1585"; i afegeix: "Existieron en la biblioteca de Montserrat, según Villanueva, *Viaje literario*, VII, pág. 145; pero aquella biblioteca pereció en tiempo de la guerra de la Independencia».¹²⁶ I després parla¹²⁷ de la del discurs *Pro lege Manilia*, feta per Rafael Moix,¹²⁸ que començava així: «Oh Senyor Romans: encara me haja a mi aparagut sempre molt gran la vostra presentia y agradable, y tambe me haja aparagut a mi aquest lloch principalissim pera trectar et molt adornat pera horar, etc...» D'altra banda, M. Balasch dóna la notícia d'una traducció catalana anterior a 1585 de les *Cartes* de Ciceró, feta per Perot de Càller (Sardenya) i publicada en aquesta població;¹²⁹ i, encara, diu que el torellonenc Antoni Jolís, catedràtic de gramàtica de la Universitat de Barcelona, publicava, el 1579, l'obra *Adiuncta Ciceronis collecta*, que és una col·lecció de girs i de locucions cicero-nians.¹³⁰

Durant el segle XVI van ser publicats a Barcelona en castellà *Los Deziseys libros de las Epistolas o Cartas de M. Tulio Ciceron*,¹³¹ en la traducció feta per Pedro Simón Abril i publicada els anys 1592 i 1600. A la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona, Menéndez Pelayo hi trobava unes *Epistolae Selectae cum versione Hispanica*,¹³² treballades pel valencià Pere Joan Nunyes abans de 1576. Així mateix, l'erudit castellà dóna notícia d'una *Traducción del libro de amicitia de Cicerón*, per fra Bernat de Hontiveros, existent a la biblioteca de Montserrat,¹³³ i d'una *Traduction de la Oracion XIII Pro Lege Manilia*,¹³⁴ procedent de la biblioteca dels Carmelitans Descalços de Barcelona.

Diverses edicions parcials de l'obra de Ciceró van veure la llum als Països Catalans durant el segle XVI. En primer lloc, cal deixar constància d'una tirada barcelonina del 1526 d'una edició del *De Senectute*, *De Amicitia* i del *Sextus liber de Republica*,¹³⁵ que constitueix, segons A. Palau i Dulcet, una de les edicions més antigues sortides de les premses espanyoles. Així mateix, el 1527 era publicada a Barcelona una edició dels *Officia*, *Amicitia*, *Paradoxa*, a cura d'Erasmus de Rotterdam.¹³⁶ A partir d'aleshores fou València la capital de l'edició d'obres de Ciceró durant aquest segle. De primer, el 1546, hi va ésser editat el *Pro Milone*.¹³⁷ Tot seguit, hi van veure la llum entre 1551 i 1559 les *Orationes*.¹³⁸ Després, publicat per un curador desconegut, hi aparegué el *Pro C. Rabirio perduellionis reo*.¹³⁹ La següent una altra edició de 1552, també anònima, del *Pro lege Manilia*.¹⁴⁰ Vingueren després les edicions d'Andreu Semper: la de la *Philippica Septima*,¹⁴¹ de 1559, i la del *Pro M. Marcello*¹⁴² i la *Philippica VII*, del mateix any. I, finalment, la de Vicent Blas Garcia del *Pro Marco Marcello*,¹⁴³ de 1589.

Són diversos els comentaristes de Ciceró durant el segle XVI. En aquests temps, sobresurten els humanistes valencians. I davant de tots ells Joan Lluís Vives (València 1492 - Bruges 1540),¹⁴⁴ distingit per Menéndez Pelayo amb el títol de «príncipe de nuestra filosofía»,¹⁴⁵ que escriví *Anima Senis, siue praelectio in librum de Senectute Ciceronis*,¹⁴⁶ *In Leges Ciceronis Praelectio*,¹⁴⁷ uns comentaris sobre el

Somnium Scipionis,¹⁴⁸ i *In quartum Rhetoricorum ad Herennium praelectio*.¹⁴⁹ Tot seguit trobem l'humanista i hel·lenista Pere Joan Nunyes (València, 1522-1602), autor de nombroses obres sobre Ciceró, entre les quals es troben, primerament, unes *Institutiones oratoriae* i una *Quaestio de componendis epistolis*, publicades juntament amb l'*Ars Rhetorica* d'Antonio de Nebrija el 1774;¹⁵⁰ després, uns *Apposita M.T. Ciceronis*,¹⁵¹ uns *Epitheta M.T. Ciceronis*, que van veure la llum a Venècia, 1570, Lió, 1571, Colònia, 1571, i Barcelona, 1588,¹⁵² uns *Scholia in M. Marcelli Orationem-Formulae*,¹⁵³ juntament amb la versió castellana del discurs *Pro M. Marcello*, uns *Scholia-Formulae a l'Actio prima in C. Verrem*,¹⁵⁴ uns *Scholia in Nonam Philippicam M.T.C.*,¹⁵⁵ una *Ratio brevis et expedita conscribendi genera epistolarum illustriora*,¹⁵⁶ unes *Formulae illustriores ad praecipua genera epistolarum conscribenda simul cum praeceptis quibus fere uti solet M. Tullius Cicero*,¹⁵⁷ uns *Praecepta ad epistolas artificio contexendas atque illustrandas; M. Tullii Ciceronis epistolae selectae per genera*,¹⁵⁸ unes *Francisci Priscianensis Argumentorum obseruationes per genera in omnes Ciceronis Epistolas*,¹⁵⁹ un *Artificium orationis Ciceronis pro C. Rabirio, perduellionis reo*,¹⁶⁰ uns *Commentaria in Somnium Scipionis*,¹⁶¹ diversos fragments d'exposicions de Ciceró,¹⁶² i uns *Scholia in libros «De finibus» M.T. Ciceronis*.¹⁶³ Per la seva banda, Llorenç Palmireno (Alcanyís, 1514-València, 1580), catedràtic de retòrica a Saragossa i a València, publicava *De genere et declinatione Nominum. De praeteritis, et Supinis Verborum, Praeceptiones breuissimae, et «ad Ciceronianum loquendi genus accommodatae»*,¹⁶⁴ *De uera et facili imitatione Ciceronis*,¹⁶⁵ *Commentaria in Epistolas ad Atticum*,¹⁶⁶ *Annotationes in Catilinam*,¹⁶⁷ *Phrases Ciceronis obscuriores in hispanicam linguam conuersae a Laurentio Palmyreno*,¹⁶⁸ *Campi eloquentiae*,¹⁶⁹ *De comparanda Eloquentia, et uario usu Epistolarum M. Tullii*,¹⁷⁰ *De conscribendis epistolis*¹⁷¹ i un *Argumento de la oración pro M. Marcello*.¹⁷² Andreu Sentpere (Alcoi?-València, 1572), catedràtic de gramàtica i retòrica de la Universitat de València, publicà unes *Tabulae breues et expeditae in praeceptione Rhetoricae Georgii Cassandri multis additionibus redditae auctiores. Item et M.T. Ciceronis Orator ad Brutum annotatiunculis aliquot illustratus*.¹⁷³ Al seu torn, Miquel Tomàs de Taixequet i Fluixà (Llucmajor, 1529-Lleida, 1577) escriví una *Topicorum M. Tullii Ciceronis explanatio*.¹⁷⁴ Així mateix, Antoni Agustí i Albanell (Saragossa, 1517 - Tarragona, 1587) componia el 1586 unes *Notas y enmiendas a las Questiones Tusculanas, Epístolas y Oraciones de Cicerón*.¹⁷⁵ I, encara, Jeroni Joan Burguès publicava a València, el 1596, un *Alphabetum proprietatis nominum Latini sermonis*.¹⁷⁶

Fins aquí, les dades sobre la presència de Ciceró a les terres catalanes al llarg dels segles XIII-XVI. Espero, tal com deia en començar, poder oferir ben aviat un darrer treball amb les dades referides als segles XVII-XX.

Notes

1. Cf.: M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*. Edición preparada por Enrique Sánchez Reyes. II. Santander, 1950, p. 200-201: «Biblioteca del Príncipe de Viana. / Núm. 18. - *Tullius. De officiis*. Estimado en 8 libras. / Núm. 19. - *De finibus bono-*

- rum et malorum*. Estimado en 4 libras. / Núm. 22. - *Epistolae familiares*. En 30 libras. / Núm. 57. - *Orationes*. En 60 libras. / El original del inventario y tasación de los libros del Príncipe se encuentra en el Archivo del Departamento de los Bajos Pirineos (Pau), y una copia en el Archivo de la Corona de Aragón (Barcelona). / Ha sido publicado: / Por Paul Raymond en la *Bibliothèque de l'École des Chartes*. Serie 4ª, t. IV, 1857-58, p. 483-87. / Por Volger en *Philologus*, 1859, p. 166-68. / Por D. Manuel Bofarull en el tomo XXVI de la *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1864, págs. 138-142. / Por Milá y Fontanals, *De los Trovadores en España*, Barcelona, 1861, págs. 491-92; Por Desdevises du Dezert, *Don Carlos d'Aragon Prince de Viana. Étude sur l'Espagne du Nord au xve siècle*, París, 1889, págs 452 y 455».
2. Cf.: M. Menéndez Pelayo, op. cit., p. 202-203: «Biblioteca del Duque de Calabria. / Los números que se refieren a obras de Cicerón en el inventario de los libros del Duque de Calabria, son quince, pero sólo en uno de ellos se advierte que fuera manuscrito. Es, sin embargo, tan poco de fiar este índice en lo que toca a la distinción de manuscritos e impresos, que juzgo conveniente reproducir íntegra la lista, para que si alguno de ellos pareciere, pueda ser más fácilmente identificado. / Núm. 368. - “*Ciceronis Vita*, cubierto de terciopelo carmesí, de mano, en pergamino y con manecillas de plata”. / Núm. 369. - “*Vita Ciceronis, de Senectute*, de pergamino, cubierto de terciopelo carmesí con manecillas de plata”. / Núm. 370. - “Oraciones de Tulio, en tres tomos de 8º, los unos cubiertos de cuero leonado y el otro de verde”. / Núm. 371. - “Otras oraciones del mismo Cicerón, cubierto de cuero verde y las manecillas de chatones”. / Núm. 372. - “*Epistolae Tullii*, de pergamino, en 4º, cubiertas de cuero negro”. / Núm. 373. - “Otras del mismo, cubiertas de leonado”. / Núm. 374. - “Otras, cubiertas de cuero bermejo”. / Núm. 375. - “Otras cubiertas de lo mismo. De las Infantas”. / Núm. 376. - “Otras del mismo y de la mesma manera y de las mismas Infantas”. / Núm. 377. - “Tulio, *De officiis*, cubierto de pergamino”. / Núm. 378. - “El mismo, cubierto de cuero leonado. De las Infantas”. / Núm. 379. - “El mismo, cubierto de pergamino, dellas”. / Núm. 380. - “El mismo, cubierto de cuero colorado *pequeño*”. / Núm. 381. - “El mismo, de pergamino, cubierto de cuero leonado”. / Núm. 382. - “*Quaestiones tusculanae*, del mismo, en cuero colorado”. / Hoy no existe en la Biblioteca Universitaria de Valencia más Cicerón, procedente de la librería del Duque de Calabria, que la rarísima edición de las *Epístolas Familiares* de 1467 *in domo Petri de Maximo*».
3. Cf.: M. Menéndez Pelayo, op. cit., p. 204: «Biblioteca Nacional (8.185) (ant. V-194).- Siglo xv. / *M. T. C. de Rhetorica liber*. (Es la Retórica a Herenio). / Fol en pergamino y papel. 81 folios útiles. Tiene algunas notas marginales. / En la primera guarda del volumen se lee: “Lo present libre es del monastir de Sant Jeronimy de la *vall* de Ebron situat sobre Barchna”. / Cf. Loewe-Hartel, 447».
4. Cf.: M. Menéndez Pelayo, op. cit., p. 219: «III V 2 *Tractatus de oratore ad Brutum et de oratore perfecto lib. III ad Quintum fratrem*. 1455. Pergamino 4º (de la biblioteca de A. Agustín)».
5. Cf.: M. Menéndez Pelayo, op. cit., p. 227: «R. I, 16. Códice en folio de principios del siglo XV, de 153 folios. Contiene los tratados *De finibus*, *De officiis*, las *Cuestiones Tusculanas*, los libros *De diuinatione*, *De amicitia*, *De fato*, las *Paradojas*, el *De senectute* y el *De natura Deorum*. / Firma autógrafa de Jerónimo Zurita. / De otro poseedor más antiguo hay dos notas catalanas en el códice: / *Dysapte a uyt ores de maty e dyes huy de març any. 1453 dies 8. Ores 8. Ays 1453. Recort de tot y no tot. Compri Io francscech Bertran aquest libre d la marmasoria den Bnt sphiges p mans d mossen p. Truyolls fuere e de guilen sacoma corredor d libre e costa Florins ki est pagat e p tant ne fas memoria*».

6. Cf.: M. Menéndez Pelayo, op. cit., p. 227-228: «T. II, 2. Espléndido manuscrito en folio, de bella escritura italiana, con miniaturas florentinas. 168 folios. Escrito en 1437. / Contiene las Epístolas a Bruto y a Ático, con esta subscripción final: “M.T.C. *epiarū liber. XV. Et ultimus explicit scriptus per me ioanem andree de colonia a MCCCCXXXVII. Die II noueb. Florentiae vale Felix*”. / Loew-Hartel. 242. / Núm. II del inventario de Serojas. / “*Epístolas ad Atticum, scriptas de mano*, en pergamino, año 1437, con una cubierta de terciopelo verde y cuatro manos y ocho tachones de oro esmaltado; falta una mano. De la librería del rey don Alfonso de Nápoles”. / “*Epistolae M.T. Ciceronis ad Atticum, scriptae nitidissime in membranís, auro picturisque in prima fronte ornatis. Per J. Andreae de Colonia, anno, 1437. Codex unus membranaceus in folio. Terciopelo verde*”. (En el catálogo antiguo del Escorial)».
7. Cf.: M. Menéndez Pelayo, op. cit., p. 230: «V. III, 2. Códice en 4º menor, de 266 folios, letra del siglo XV, con miniaturas. Contiene los diálogos *de oratore*, y el *Orator* a Bruto. / Fol. 266. *Marci Tullii Ciceronis de Oratore ad Quintum fratrem liber tercius et ultimus feliciter finit... Quinto Ianuarii Anno a natiuitate domini. M.º CCCC.º Quinquagesimo. Quinto*. / Al fin, esta nota de letra del siglo XV: *hic liber est archiepiscopi tarraconensis*. / Loewe-Hartel, 249».
8. Vegeu: Alexandre Olivar, *Catàleg dels manuscrits de la biblioteca del Monestir de Montserrat*, Monestir de Montserrat 1977; p. 293: «984. *Marci Tullii Ciceronis oratorum omnium eloquentissimi ad Marcum filium de Offitiis*. / Segle XV. Pergamí. De bella execució humanística, 91 fulls (els tres últims, en blanc). 220x140 mm. Inicials en or i policromia als ff. 1, 40v, 42v, 62v, i 64; les altres inicials són en blau. Enquadernació de l'època, de pell gofrada. / Deu ser de la mateixa procedència que la dels mss. 981 i 983. Antiga signatura: “Ms. 1416”. Al peu del f. 1: “Copòns, et de Ivorra”. Al foli de guarda, de pergamí, al principi: “Es de pere” (i segueixen unes paraules esborrades). / MMMP 30, 114»; p. 327-328: «1057. *M.T. Ciceronis opera. / De officiis (ff. 1-95). - Epistula I, I ad Quintum fratrem (ff. 96-104)*. / El text, a causa d'èsser truncat el còdex, acaba: “Denique illud quod debes” (I, 1, 15, 44: ed. Constans, Budé, 1940, p. 220). / Enganxat a la tapa posterior hi ha un foli de pergamí (el 105) que conté sota l'epígraf *Laurea suauium meum* els versos: / *Nec bene pro toto libertas uenditur auro / ... / i* altres, sota la referència maginal: “Horatius”. Són escrits per una mà italiana del començament del segle XVI. / Segle XV. Lletre minúscula humanística italiana. Dues mans, almenys. Enquadernació antiga de pell, mal conservada, sobre tapes de fusta; fermalls de metall antics, a la tapa posterior. / Ex-libris d'Elkan Nahan Adler. / MMMP 30, 135»; p. 328: «1058. *Ciceronis et Sallustii opera. / F. 1: M. Tullii Ciceronis ad Marcum filium de Offitiis. / F. 132 v: ...explicit felicissime. / Moribus et fama meritisque rependere uitam / ... / Els ff. 133 i 134 són en blanc. / F. 135: M. Tullii Ciceronis de Amicitia. / F. 165: Crispi Sallustii Catilinaris (ita 1.ª manus) liber primus. / F. 202: ...atque gaudium agitabant. Finis*. Segueix, de 2ª mà: / *Pensa la nocte el giorno el basso ingegno / ... / Minúscula humanística italiana del segle XV. 203 folis de paper, 215x145 mm. Rúbriques en vermell. Inicials blaves, especialment ornades les dels ff. 1 i 165. Enquadernació de l'època, de pell amb gofrats i tanques de metall, sobre tapes de fusta. Hi ha nombroses notes marginals de segones mans, però antigues. *Probationes pennae* en llatí i italià a l'últim foli (no íntegre), que és de guarda, i a l'interior de la darrera tapa, on hi ha dibuixat un escut, diferent del que es troba a l'interior de la coberta primera. / Comprat l'any 1952 al llibreter J. Porter (Barcelona) / MMMP 30, 136».*
9. Vegeu: E. Bayerri Bertomeu, *Los Códices Medievales de la Catedral de Tortosa*. Novísimo inventario descriptivo. Barcelona 1962, p. 154: «III. - Fol. 77 v., epígrafe, en color morado: “*Comentum secundum Argumentacionem Marchi Tullii Ciceronis. Inc. Appetens non*”

parum hic coruscantem multorum ingenii bonitatem - estudio accomo-dandam”, etc. / Fol. 77 v. des.: “*per colorem intellectio compellatum, nam non adulandi causa secundum virtutes exaugendi laudes propalande sunt*”. / Letra redondilla s. xv, med. muy diminuta, pero perspicua y bien trazada»; «IV. - Fol 78 r., epígrafe, en color morado: ‘*Argumentacio perfectissima pro M.T.C. feliciter incipit. Inc.: Floribus ac studio non deside mente diserto / otia uertamus uarios excipere fructus / Arbore de tanta reliquas peragente coruscas*’. / Caja de escritura: 205 x 125 mm. Letra bien cuidada, redonda, de mediados del s. xv, con abundantes notas marginales, de cursiva diminuta. / Fol. 78 v. des.: “*Ocia grauis artis danda labori / Arbitror his animos tam dignos ultro parandos*”. / Fols. 79-80, en blanco».

10. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1533)*. Recogidos y transcritos por José Mª Madurell Marimón. Anotados por Jorge Rubió y Balaguer. Barcelona. Gremios de Editores, de Libreros y de Maestros impresores. 1955 (2 vols.). Rubió, p. 58, diu: «En la segunda mitad del siglo xv aparecen en Barcelona dos libreros contemporáneos, del mismo apellido: Guillem y Joan Ça-Coma, de linaje de conversos. El primero es mencionado como mercader de Barcelona el año 1460 e hijo de otro librero de igual nombre, ya difunto, que pertenecía al colegio de la ceca, al cual su hijo quería igualmente ser agregado (ACA, reg. 3373, f. 49 v.). Años después se le llama *librater convers de Barcelona* (reg. 427, f. 15 v. del ARP en el ACA). Su padre Guillem sabemos que intervino en 1432 en la venta de un manuscrito de G. de Burley, hoy en la biblioteca de la Catedral de Tortosa (ms. 226) y en 1453 de un Códice de Cicerón, hoy en el Escorial (ms. S. II. 26)».
11. Vegeu: J. Antoni Iglesias i Fonseca, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. xv. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*. 2 volums. Tesi doctoral, encara lamentablement inèdita, llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona el mes de febrer de 1996. D'aquí estant dono les gràcies a l'autor per haver tingut l'amabilitat de facilitar-me la consulta de l'original.
12. *Ibid.*, II, p. 384 (Inventari dels llibres relictes per Guillem Salvatella, notari, ciutadà de Barcelona. 4 de febrer de 1432): «23. Item, .I. quern de *Tulli*»; p. 438 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 2 de febrer de 1433): «159. Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel e dos gafets, en què ha certa obra de *Tulli*. Comensa la primera pàgina: /f. 37r. “super principio”. E fenex: “ab urbe”. La derrera carta comensa: “uicium”. E fenex: “Diceretur”. / [Al marge]: Un[a] glosa o obra de *Tulli* qui no ha títol».
13. *Ibid.*, II, p. 294 (Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari, ciutadà de Barcelona. 3 de setembre de 1426): «4. Primo, un libre apellat *Tulli*, *De amicitia*, *De senectute* et *De paradoxis*, en Matheu Tesarach, notari.I. lliura, VIII. sous»; p. 418 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 2 de febrer de 1433): «23. Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab IIII. Tancadors e X. Boles, en què ha les obres següents de *Tulli*: / Primo, *De finibus bonorum et malorum*. *De officiis*. /f. 18r. *De questionibus tusculanis*. *De amicitia*. *De deuinacione*. *De paradoxis*. *De senectute*. *De fato*. *De natura deorum*. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”. / [Al marge]: *Tullius: De finibus bonorum et malorum*. *De officiis*. *De questionibus tusculanis*. *De amicitia*. *De diuinacione*. *De paradoxis*. *De senectute*. *De fato*. *De natura deorum*»; p. 733 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Pujades, doctor en lleis, ciutadà de Barcelona. 3 de febrer de 1466): «30. Item, un altre libre de paper, ab posts, ab cubertes vermelles ab II. Gaffets, apellat *Tullius*, *De amicitia* et

- Tullius, De officiis*. E comensa en la segona carta: “tute sapiencis”. E fenex: “precepiisque letabere”».
14. *Ibid.*, II, p. 418 (vegeu la nota anterior: Inventari dels llibres relictes per Bernat d’Esplugues).
 15. *Ibid.*, II, p. 418 (id., id.).
 16. *Ibid.*, II, p. 418 (id., id.).
 17. *Ibid.*, II, p. 261 (Inventari dels llibres relictes per Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona. 11 de setembre de 1423): «18. Item, un libre scrit en paper, ab posts cubertes de cuyro negre, ras, ab dos guafets de lautó, e ab X. Polletes, continent lo *Tulli, De officiis* e *Tulli, De senectute*»; p. 287 (Inventari dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona. 26 de setembre de 1425): «4. /f. 2v. Item, un *Tulli, De officiis*, ab cobertes angrutades cubert de blanch. E comença la primera pàgina: “quamquam Marche”. E fenex: “quod est oratoris proprium”. E la penúltima fenex: “ianuari magna”»; p. 289 (id., id.): «36. Item, un *Tulli, De officiis*, scrit ab paper, de letre anthiga, de pocha valor»; p. 376 (Inventari dels llibre relictes per Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia, canonge de la Seu i rector de Santa Maria del Pi de Barcelona, autor de *Lo pecador remut*. Juliol 1431?): «50. Item, I. libre poch, scrit en pergamins, on ha diverses obres de *Tulli*, ço és, *De senectute et De officiis et Paradochis*, ab cubertes engrutades velles»; p. 418 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d’Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 2 de febrer de 1433): «23. Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab IIII. Tancadors e X. Boles, en què ha les obres següents de *Tulli*: / Primo, *De finibus bonorum et malorum. De officiis. /f. 18r. De questionibus tusculanis. De amicitia. De deuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”. / [Al marge]: *Tullius: De finibus bonorum et malorum. De officiis. De questionibus tusculanis. De amicitia. De diuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*»; p. 431 (id., id.): «109. Item, altre libre scrit en paper, cubert de posts ab cuyr negre, ab dos gafets, en lo qual ha diverses obres, ço és *De uita et moribus philosophorum. Epistole Plinii Secundi. Tullius, De officiis. Tullius, De senectute. Salustius, De bello Cathiline*. E comensa la segona pàgina de la primera carta: “ingenio”. E fenex: “a seruitute”. E la derrera carta, qui és escrita a dos corendels, comensa en lo primer conrendel: “neucapti”. E fenex: “comemoram”. / [Al marge]: *De uita et moribus philosophorum. Epistole Plinii Secundi. Tullius, De officiis. Tullius, De senectute. Salustius*»; p. 644 (Inventari dels llibres relictes per Joan Ubach, notari, ciutadà de Barcelona. 14 de desembre de 1450): «4. Item, un altre libre de paper, gornit de posts cubertes de cuyro negre, apellat *Tulli, De officiis*, ab bolles»; p. 705 (Inventari dels llibres relictes per Antoni de Mur, lloctinent d’escrivà de ració, ciutadà de Barcelona. 15 de març de 1463): «55. Item, hun *Tulli, De officiis* scrit en paper, desligat, són VI. Coerns. Qui comença: “quamquam te Marce filii”. E fenex: “que leta [...] celos”»; p. 733 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Pujades, doctor en lleis, ciutadà de Barcelona. 3 de febrer de 1466): «30. Item, un altre libre de paper, ab posts, ab cubertes vermelles ab II. Gaffets, apellat *Tullius, De amicitia* et *Tullius, De officiis*. E comensa en la segona carta: “tute sapiencis”. E fenex: “precepiisque letabere”»; p. 662 (Inventari dels llibres relictes per Aloi de Navel, mercader, ciutadà de Barcelona. 4 de juliol de 1457): «22. Item, un libre gran scrit en paper, a colandells, ab cubertes verdes, ab IIII. Gaffets e X. bolles, apellat *Tulli, De officiis*, en pla». En aquest darrer cas, remarquem l’expressió «en pla», equivalent a «en català».
 18. *Ibid.*, II, p. 287 (Inventari dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona. 26 de setembre de 1425): «5. Item, un *Tulli, De oratore maiore*, ab

- posts angrutades cubert de blanch. E comença la primera pàgina: “cogitante michi”. E fenex: “auctoritate quisquam”. E la penúltima fenex: “extimandum est latem”»; p. 426 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d’Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 2 de febrer de 1433): «75. Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos tancadors, apellat *Tullius, De institutione oratoris*. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: “pestales”. E fenex: “ponendam”. E la derrera carta comensa: “afferre”. E fenex: “lexemus”»; p. 441 (id., id.): «178. Item, altre libre descornat apellat *Tullius, De oratore maiore et De oratore minore*, en III. sisterns de paper ab coerns de pergami. Comensa la primera carta: “cogitanti”. E fenex: “numero”. E la derrera carta del derrer coern comensa: “iure”. E fenex: “poterit”. / [Al marge]: *De oratore maiore, De oratore minore*».
19. *Ibid.*, II, p. 294 (Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari, ciutadà de Barcelona. 3 de setembre de 1426): «4. Primo, un libre apellat *Tulli, De amicitia, De senectute et De paradoxis*, en Matheu Tesarach, notari.....I. lliura, VIII. sous»; p. 376 (Inventari dels llibres relictes per Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia... juliol 1431?): «50. Item, I. libre poch, scrit en pergamins, on ha diverses obres de *Tulli*, ço és, *De senectute et De officiis et Paradochis*, ab cubertes engrutades velles»; p. 418 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d’Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 2 de febrer de 1433): «23. Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab IIII. tancadors e X. boles, en què ha les obres següents de *Tulli*: / Primo, *De finibus bonorum et malorum. De officiis. / f. 18r. De questionibus tusculanis. De amicitia. De deuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”. / [Al marge]: *Tullius: De finibus bonorum et malorum. De officiis. De questionibus tusculanis. De amicitia. De diuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*».
20. *Ibid.*, II, p. 261 (Inventari dels llibres relictes per Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona. 11 de setembre de 1423): «18. Item, un libre scrit en paper, ab posts cubertes de cuyro negre, ras, ab dos guafets de lautó e ab X. polletes, continent lo *Tulli, De officis et Tulli, De senectute*»; p. 294 (Encant públic dels llibres relictes per Antoni Banyaloca, notari, ciutadà de Barcelona. 3 de setembre de 1426): «4. Primo, un libre apellat *Tulli, De amicitia, De senectute et de paradoxis*, en Matheu Tesarach, notari.....I. lliura, VIII. sous»; p. 376 (Inventari dels llibres relictes per Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia... juliol de 1431?): «50. Item, I. libre poch, scrit en pergamins, on ha diverses obres de *Tulli*, ço és, *De senectute et De officiis et Paradochis*, ab cubertes engrutades velles»; p. 418 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d’Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 2 de febrer de 1433): «23. Item, altre libre scrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab IIII. tancadors e X. boles, en què ha les obres següents de *Tulli*: / Primo, *De finibus bonorum et malorum. De officiis. / f. 18r. De questionibus tusculanis. De amicitia. De deuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”. / [Al marge]: *Tullius: De finibus bonorum et malorum. De officiis. De questionibus tusculanis. De amicitia. De diuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*»; p. 431 (id., id.): «109. Item, altre libre scrit en paper, cubert de posts ab cuyr negre, ab dos gafets, en lo qual ha diverses obres, ço és *De uita et moribus philosophorum. Epistole Plinii Secundi. Tullius, De Officiis. Tullius, De senectute. Salustius, De bello Cathiline...*».

21. *Ibid.*, II, p. 418 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues... 2 de febrer de 1433): «23. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel empremtat, ab IIII. tancadors e X. boles, en què ha les obres següents de *Tulli*: / Primo, *De finibus bonorum et malorum. De officiis. / f. 18r. De questionibus toscanianis. De amicitia. De deuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum...*».
22. *Ibid.*, II, p. 496 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Bertran, canonge de la Seu de Barcelona. 19 d'agost de 1438): «8. Item, un altre libre apellat *Les epístoles de Tulli*, cubert de vermell, ab IIII. tancadors. Feneix la primera pàgina: “fore”. E comença la darrera: “et si iusta”»; p. 498 (id., id.): «47. Item, VI. quuerns de *Epístoles de Tulli*, escrit de mà del dit defunt, inperfet, en pergamins»; p. 644 (Inventari dels llibres relictes per Joan Ubach, notari, ciutadà de Barcelona. 14 de desembre de 1450): «3. Item, un altre libre de paper, gornit de posts ab cuyro negre, apellat *Epístoles de Tulli*».
23. *Ibid.*, II, p. 498 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Bertran, canonge de la Seu de Barcelona. 19 d'agost de 1438): «30. Item, un altre libre de paper, ab posts vermelles engrutades, apellat *Apístoles familia<r>s. Feneix la primera pàgina: “non cum”*»; «39. Item, un altre libre de paper apellat *Oracions familia<r>s*, ab cubertes de pergami. Feneix la primera <pàgina>: “consolacione”»; p. 733 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Pujades, doctor en lleis, ciutadà de Barcelona. 3 de febrer de 1466): «40. Item, un altre libret petit, de paper, ab cubertes de pergami, apellat *Apístoles familiars de Tulli*. Comensa en la segona carta: “ita sunt omnia debilitata”. E feneix: “priedie Ianuari raptim senes”».
24. *Ibid.*, II, p. 732 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Pujades, doctor en lleis, ciutadà de Barcelona. 3 de febrer de 1466): «27. Item, un altre libret ab cubertes vermelles, ab un gaffet, de paper apellat *Exposiciones sobre algunes Oracions de Tulli*. Comensa en la IIª carta: “usque in”. E feneix: “iudicauit”».
25. *Ibid.*, II, p. 416 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues... 2 de febrer de 1433): «10. Item, altre libre escrit en pergamins, ab posts cubertes de cordovà groch, empremtades, ab V. boles en castuna post e ab III. gaffets, apellat *Oracions de Tulli*. Qui comença: “quoniam michi semper”. E feneix en la primera carta: “esse complures regu”. E feneix en la penúltima carta: “societati hoc est rosco debeat”. E lo qual ha en lo mig de cascuna post un senyal de Salamó. / [Al marge]: *Oraciones Tullii*»; p. 424: «65. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos gaffets, apellat *Oracions de Tulli*. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: “cusandus iniuriarum”. Comensa la darrera carta: “Circacuis”. E feneix: “iusussi”. / [Al marge]: *Oraciones Tullii*»; p. 436: «145. Item, altre libre petit escrit en pergamins, cubert de posts, ab dos gaffets, ab cuyr negre, en què ha diverses *Oracions de Tulli* e altres obres. Comensa la segona pàgina de la darrera carta: “omnes regum”. E feneix: “maiorum suorum”. La darrera carta comensa: “cum omnes”. E feneix: “sermo noster”. / [Al marge]: *Oraciones Tullii* e alia diuersa opera».
26. *Ibid.*, p. 287 (Inventari dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona. 26 de setembre de 1425): «6. Item, un libre apellat *Oracions de Tulli*, ab posts angrutades cubert de blanch. E comença en la primera pàgina: “si quid est in me”. E feneix: “ha bene quondam”. E la penúltima feneix: “obtestabar cum”»; p. 288 (id., id.): «11. Item, un libre apellat les *Oracions de Tulli*, ab pergamins, ab posts de fust cubert de pel blancha. E comença la primera pàgina: “quamquam michi”. E feneix: “censuerunt”. E la penúltima carta feneix: “meum finius”»; p. 498 (Inventari dels llibres relictes per Francesc Bertran, canonge de la Seu de Barcelona. 19 d'agost de 1438): «43. Item, un altre libre apellat *Les Oracions de Tulli*, ab cubertes de pergami».

27. *Ibid.*, II, p. 289 (Inventari dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona. 26 de setembre de 1425): «24. Item, un libre appellat *Filípiques de Tulli*, ab paper, ab posts engrutades cubert de blanch. Qui comença en la primera pàgina: “antequam”. E fenex: “nosce”. E la penúltima fenex: “complectar”»; p. 434 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues... 2 de febrer de 1433): «127. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr blanc, appellat *Philípiques de Tulli*. Comensa la segona pàgina: “relicum”. E fenex: “uidi”. La derrera carta comensa: “et maius”. E fenex: “uictoribus”. / [Al marge]: *Philípice Tullii*»; p. 439 (id., id.): «169. Item, altre libre escrit en pergamins, petit, cubert de posts ab cuyr vert, <apellat> *Philípicas de Tulli*. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: “in dies latius”. E fenex: “que michi”. Comensa la derrera carta: “iam cum me”. E fenex: “ad sanguinem”. / [Al marge]: *Philípice Tullii*».
28. *Ibid.*, II, p. 260 (Inventari dels llibres relictes de Ferrer de Gualbes, ciutadà de Barcelona. 11 de setembre de 1423): «4. Item, un altre libre de paper, ab cubertes de posts e cuyro vermell, appellat *Retòrica Vella de Tulli*»; p. 427 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues... 2 de febrer de 1433): «86. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermell empremtat, ab dos gaffets, appellat *Retòrica vel<l>a e nova de Tulli*. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: “que materia”. E fenex: “cum ad gu”. La derrera carta comensa: “quibus”. E fenex: “exercitacione”. / [Al marge]: *Rethòrica de Tulli vella e nova*»; p. 432 (id., id.): «117. /f. 31r. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr groch, ab IIII. gaffets e X. boles, appellat *Retòrica vella e nova de Tulli*. E comensa la segona pàgina de la primera carta: “ac temeraria”. E fenex: “uerum”. La derrera carta comensa: “non habent”. E fenex: “exercitacione”. / [Al marge]: *Rethorica Tullii uetus et noua*»; p. 437 (id., id.): «153. Item, altre libre escrit en pergamins, a dos corendels, cubert de posts ab cuyr vermell e dos gaffets, appellat *Retorica vella e Retorica nova de Tulli*. Comensa lo segon corendel de la primera carta: “officii et”. Fenex: “materia esset”. E lo primer corendel de la derrera comensa: “et circum”. E fenex: “iudicenda”. / [Al marge]: *Rethorica Tullii uetus et noua*»; p. 645 (Inventari dels llibres relictes per Joan Ubach, notari, ciutadà de Barcelona. 14 de desembre de 1450): «21. Item, un libra gran escrit en pergamins, cubertes de posts <ab> cuyro vermell, ab bolles. La primera carta capletrada d'or e pintada de ymatges, apellada *Retòrica de Tulli nova e vella*. Lo qual dix en Jachme Baró ere <seu>».
29. *Ibid.*, p. 418 (Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues... 2 de febrer de 1433): «23. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermell empremtat, ab IIII. tancadors e X. boles, en què ha les obres següents de *Tulli*: / Primo, *De finibus bonorum et malorum. De officiis. /f. 18r. De questionibus tusculanis. De amicitia. De deuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*. Lo qual comença en la segona pàgina de la primera carta: “nere in quibus”. E fenex: “et sunt”. Comensa la derrera carta: “cocta”. E fenex: “propensior”. / [Al marge]: *Tullius: De finibus bonorum et malorum. De officiis. De questionibus tusculanis. De amicitia. De diuinacione. De paradoxis. De senectute. De fato. De natura deorum*»; p. 421 (id., id.) «41. Item, altre libre escrit en paper, ab cubertes engrutades de cuyr vermell, appellat *Tullius, De questionibus tusculanis*. E comensa en la segona pàgina: “filio”. E fenex: “aliquid”. E la derrera carta comensa: “epicurei”. E fenex: “controuersiam”. / [Al marge]: *Tullius, De questionibus tusculanis*».
30. *Ibid.*, p. 287 (Inventari dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial, ciutadà de Barcelona. 26 de setembre de 1425): «3. Item, un libre appellat la *Rectòrica Nova de Tulli*, escrit en pergamins. E comença: “et si negociis”. E fenex en aquella matexa pàgina: “quod tribuit”. E la penúltima fenex: “quo pacto cas”»; p. 290 (id., id.) «38. Item, la

- Rectòrica de Tulli* escrita ab pergamins, de petita forma. E comença: “et si negociis”; p. 294 (Encant públic dels llibres relictos per Antoni de Banyaloca, notari, ciutadà de Barcelona. 27 de març de 1426): «2...vendidisse honorabilii Iohanni Lulli, ciui Barchinone, quendam librum uocatum *Rethorica Tulli*, precio quadraginta solidorum.....II lliures»; p. 764 (Inventari dels llibres relictos per Joana, muller de Rafael Soler. 26 de gener de 1469): «2. Item, una *Retòrica Nova de Tulli* escrita en pergamins, ab cuberta de posts, de pocha vàlua».
31. Jordi Rubió, *Els autors clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484*, «Miscel·lània Crexells», Barcelona 1929, p. 205-222.
 32. J. Rubió, op. cit., p. 218, tot preguntant-se si es tractava de les cartes de Ciceró, anotava: «Altres obres de Ciceró són esmentades en el número 23 de l'inventari. Al ms. 1011 de la Biblioteca de Catalunya tenim un quadern en paper, en foli, amb un fragment de les epístoles a Lèntulus i *ad Curionem*. La lletra, no cal·ligràfica sinó cursiva, sembla de la mà d'En Carbonell.- En la notable carta que adreçà a fra Francesc Segarra, O.M., a les primeries del 1486, al·ludeix als manuscrits que posseïa de Ciceró: “cogitanti mihi... an ex codicibus meis Senece opera an Marci Tullii Ciceronis in bybliotecam istius Monasterii reponerem...” (Bofarull, *Opúsculos*, I, 96).- L'edició princeps de les epístoles *ad Familiares* aparegué a Roma l'any 1467».
 33. J. Rubió, op. cit., p. 218, anotava: «En moltes impressions incunables, les *Tusculanes* s'ajuntaven als *Officia*, les *Paradoxa*, etc.».
 34. Vegeu: *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1533)*. Recogidos y transcritos por José Mª Madurell Marimón. Anotados por Jorge Rubió y Balaguer. Barcelona. Gremios de Editores, de Libreros y de Maestros impresores. 1955 (2 vols.).
 35. *Ibid.*, p. 162-170 (Inventari dels llibres deixats a la seva mort per Antoni Jaume Ça-Pila, ciutadà de Barcelona. 30 de juliol-13 d'agost de 1492), p. 164: «18. Item hun libre en pergamí cuberta de pergamí, en què són scrites algunes Obres de Tulli, de forma menor»; p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner dels llibres i altres béns que li foren donats pel seu difunt pare Joan, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona. 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 556: «34. Item un altre libre de stampa en latí, ab les cubertes de posts guarnides de cuyro vermell, ab dos tencadors, intitulat *Marchi Tullii Çiceronis*», p. 558: «52. Item un altre libre de stampa, en latí, ab les cubertes de cuyro vermell, ab dos tencadors, tractant de les obres de Marcho Tullio Çicerone»; p. 685-691 (Llista dels llibres que Joan Bages havia venut dels que el 1524 li lliurà en comissió Joan Trinxer. 27 de febrer de 1527), p. 687: «62. 1....Tulli..... IIII sous VI diners»; p. 758-761 (Inventari dels llibres deixats a la seva mort pel noble de Barcelona Francesc Terré. 1 de desembre de 1537-5 de gener de 1538), p. 758: «8. Item un Tulli»; p. 787-798 (Inventari de la llibreria del llibreter Miquel Cabrit, formalitzat a la seva mort. 9 de desembre de 1538), p. 791: «114. Item altre plech en què ha deçet Tullis, ço és lo text, forma de octau, no cosits», «134. Item hun Ciceró de forma de octau ligat», p. 793: «154. Item onse llibres de epístoles de Ovidi y hun Tulli de forma de octau, no ligats»; p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner... 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 555: «33. Item un altre libre de stampa, en latí, ab les cubertes de posts guarnides de cuyro vermell, ab dos tencadors, intitulat *Marchi Tullii Çiceronis*».
 36. *Ibid.*, p. 11-13 (El doctor en lleis Francesc Malet reconeix que li ha estat retornada la suma per la qual comprà un violari a Alexandre Geraldini i aquest declara haver rebut de Malet els llibres que deixà com a garantia. 18 d'abril de 1478), p. 12: «1. Primo quendam librum uocatum Tulli de Officiis, de Amicicia et de Senectute, in pergamento in eodem uolumi-

- ne»; p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner... 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 555: «19. Item un Tulli de amicicia et de senectute, de pregamí, scrit de ploma, de forma menor, ab les cubertes de posts ab quatre tencadors».
37. *Ibid.*, p. 148-150 (Pedro de Urrea, fill del virrei de Sicília Lope de Urrea, declara a la senyora Estefania de Carròs i de Mur que ella li retornà els llibres que són indicats per mans del notari i escrivà reial Esteve Llobet, hereu del magnífic Francesc Malet que en vida regia la Cancelleria Reial. 14 d'octubre de 1490), p. 149: «4. Item altre libre de la dita forma [migana], scrit en pregamí, apellat Tullius de finibus bonorum et malorum»; p. 440-443 (Memorial dels llibres continguts en quatre caixes que el cavaller sicilià Jaume Rizo lliurà a l'Arquebisbe de Tarragona, Gonzalo Fernández de Heredia, de part d'Antonio La Rosa. 27 d'agost de 1506), p. 441: «30. Item Cicero de Finibus».
38. *Ibid.*, p. 710-714 (Inventari dels llibres del beneficiat de la catedral Antoni Fonoll. 27 de maig-12 de juliol de 1530), p. 711: «18. Item hun libre de stampa, cubert de pregamí, apellat Tullius de natura deorum»; p. 889-891 (Llista dels llibres que el llibreter de Barcelona Jeroni Pi ha rebut en comissió de Joan Bages, també llibreter de la mateixa ciutat. 28 de setembre de 1551), p. 889: «18. Un Tuli de natura deorum».
39. *Ibid.*, p. 11-13 (El doctor en lleis Francesc Malet reconeix que li ha estat tornada la suma per la qual comprà un violari a Alexandre Geraldini i aquest declara haver rebut de Malet els llibres que deixà com a garantia. 18 d'abril de 1478), p. 12: «1. ...Tulli de Officiis»; p. 60-61 (El llibreter Joan Ramon Corró declara haver rebut diversos llibres, dels tutors del fill de l'advocat i vicecanceller Joan Pagès, per a vendre'ls i lliurar-los el seu preu. 17 de novembre de 1485), p. 61: «10. Item hun Tulli de Officiis de forma menor, scrit de ploma, en paper, ab cubertes de cuyro blanch»; p. 77-81 (Llibres que apareixen a l'inventari dels béns del notari de Perpinyà Joan Fuster, mort a Barcelona, fet per la seva muller Jaumina. 25 de novembre de 1486), p. 78: «4. Item un altre libre scrit en paper, ab cubertes de posts cubertes de cuyro lehonat, ab bolles, lo qual comense: "Quamquam te, Marce filii", etc; ab capletres d'or, ab lo senyal o armes del dit defunt, d'or e de vermell, posat en lo marge baix»; p. 92-93 (Inventari dels llibres que deixà a la seva mort el marxant de Barcelona Mateu Capell. 24-26 de setembre de 1487), p. 92: «1. Item hun Tulli de Officiis en vulgar catalá, cisternat de pergamins, scrit de ploma, cubert de posts cubertes de cuyro negre ab bolles e quatre gaffets e ab una cuberta de aluda vermella. E comense en la rúbrica: "Primerament lo prohemi". E acabe en la primera pàgina de la rúbrica: "capítol sis de injúria no defesa. En cartes XVII". E comense: "Lo libre dels officis" e acabe en la primera pàgina: "que aquella com". E acabe la darrera pàgina: "axí per doctrina com per vida"; una nota (p. 93) aclaria: «La traducció del tratado *De officiis* de Cicerón al catalán, se debe al franciscano Nicolau Quilis (Nicolau d'Olwer en *Franciscalia*, Barcelona, 1928); p. 103-108 (Inventari dels llibres deixats a la seva mort pel noble Bertran Ramon Ça-Vall. 21 de maig de 1488), p. 104: «8. Item un altre libre de forma de full comú, scrit en paper, sisternat de pergamí, scrit en pla, cubert de posts negres, bollonat, ab dos tancadors, apellat Tulli, de Officiis» (una nota —p. 108— aclaria: «La traducció catalana del *De officiis* de Cicerón por fr. Nicolau Quilis»); p. 125-128 (Inventari dels llibres que deixà en morir la vídua del marxant de Barcelona Francesc Gerona. 16-17 de març de 1489), p. 126: «13. Item un altre libre de la propdita forma comuna, ab posts, scrit en paper sisternat de pergamins, apellat Tulli de Oficis, ab diverses gloses en romans» (una nota —p. 128— diu: «Ya se ha citado la traducció catalana del tratado *De officiis* por fray Nicolau Quilis (Nicolau d'Olwer en *Franciscalia*, pág. 288). El manuscrito aquí descrito estaba en latín pero fue glosado en catalán. No conozco hoy ninguno de esta clase»); p. 223-230 (Inventari dels llibres del jurista Lluís Lull, formulat a la seva mort. 28

- d'abril-6 de juny de 1496), p. 224: «18. Item altre de la dita forma [de full], ab posts cubertes de cuyro leonat, scrit en paper, apellat Tulli de Officiis», p. 225: «34. Item altre libre de la dita forma [de full], ab posts, ligat a la ytaliana, scrit en part en paper e part de pergamins, apellat Tulli de Officiis»; p. 310-320 (Estimació de la biblioteca del difunt notari Francesc Matheu, ordenada per la seva germana i hereva, Angelina, i el seu marit, el marxant de Barcelona Pere Antoni. 3 de juliol de 1500), p. 311: «9. Item un altre libre cubert de posts ab dos gafets en mig cubertes de cuyro vermell, intitulat Tullius de Officiis. E comensa en letra vermella: “Quod Marchi Tulli”. Scrit en paper en letra negra ab capletra gran: “Quamquam te Marche filii”. E en la penúltima e darrera línia escrita en negre: “preceptisque letabere”. De forma de full...XVI sous» (una nota — p. 318— aclaria: «El manuscrito contenía completo el tratado de Cicerón»), p. 317: «61. Item hun altre libre scrit en paper de forma de quart de full, cubert de posts mig cubertes de cuyro, ab gafets. E comensa en la primera fulla en letres vermelles: “M.T.C.”; en letra negra: “Quanquam”. E en la darrera fulla escrita: “sexagesimo quarto”... VII sous» (una nota —p. 320— deia: «Otro texto *De Officiis*, cuyo explicit parece referirse a la fecha de la copia»); p. 501-505 (Inventari dels llibres del ciutadà barceloní Felip de Ferrera. 26 de setembre-10 de novembre de 1509), p. 502: «16. Item hun altre libre de stampa sens posts, apellat Tulli de Officiis», p. 503: «27. Item altre libre de stampa cubert de pregamí apellat Tulli de Officiis»; p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner... 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 557: «44. Item un altre libre de ploma, scrit tot en pregamí, en latí, intitulat Tullius de Officiis, de la forma migana, ab les cubertes de posts guarnides de cuyro vermell, picades, ab dos tencadors»; p. 415-420 (Inventari de la llibreria de l'escrivà reial Nicolau Pere. 14 de març-12 de maig de 1506), p. 418: «31. Item un altre libre de forma de full, de paper, de stampa, cubert de pregamí, ab tanca-dors de baga e botó, en què és lo Tuli de officis ab lo coment de aquell».
40. *Ibid.*, p. 60-61 (El llibreter Joan Ramon Coró declara haver rebut diversos llibres, dels tutors del fill de l'advocat i vicecanceller Joan Pagès, per a vendre'ls i lliurar-los el seu preu. 17 de novembre de 1485), p. 60: «1. Primo hun Tulli de Oratore de paper, de stampa, de forma de full, ab dos gafets a la ytaliana»; p. 141-142 (El llibreter Pere Miquel reconeix deure 25 lliures al marxant també de Barcelona, Jaume Serra, i com a garantia del préstec li lliura diversos llibres i els punxons per als tipus dels “diürnals”. 4 de febrer de 1490), p. 141: «9. Item lo Tulli De oratore perfecto»; p. 440-443 (Memorial dels llibres continguts en quatre caixes que el cavaller sicilià Jaume Rizo... 27 d'agost de 1506), p. 441: «38. Item Cicero de Oratore»; p. 710-714 (Inventari dels llibres del beneficiat de la catedral Antoni Fonoll. 27 de maig-12 de juliol de 1530), p. 712: «55. Item hun libre de stampa, cubert de posts, apellat Ciscero de Oratore».
41. *Ibid.*, p. 11-13 (El doctor en lleis Francesc Malet reconeix que li ha estat retornada la suma per la qual comprà un violari a Alexandre Geraldini... 18 d'abril de 1478), p. 12: «1. Primo quendam librum uocatum Tulli de Officiis, de Amicitia et de Senectute, in pergamenò in eodem uolumine»; p. 310-320 (Estimació de la biblioteca del difunt notari Francesc Matheu... 3 de juliol de 1500), p. 317: «64. Item hun altre libre semblant al prop dit, qui comensa en la primera fulla escrita “M.T.C.” E fina en la darrera: “senectus miserabilis fuit”... VIII. sous” (una nota —p. 320— aclaria: «Este texto del *De senectute* de Cicerón era incompleto y se interrumpía en el capítulo 16»); p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner... 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 555: «19. Item un Tulli de amicitia et de senectute, de pregamí, scrit de ploma, de forma menor, ab les cubertes de posts ab quatre tencadors».
42. *Ibid.*, p. 271-276 (Els llibreters Gaspar Mir i Antoni Vernet compren a Pere Posa una partida de llibres, baldés, pergamins, dues premses i un teler per a enquadrar lli-

- bres, i altres estris per 56 lliures, 14 sous, a pagar a raó de 12 sous per setmana. El 28 d'agost de 1502 Posa declara haver rebut la totalitat de l'import. 28 de març de 1498), p. 272: «47. Epístoles de Tulli, I»; p. 415-420 (Inventari de la llibreria de l'escrivà reial Nicolau Pere. 14 de març-12 de maig de 1506), p. 417: «19. Item un altre libre de forma de full, de stampa, gros, cubert de pregamí, en què són les Epístoles familiars de Tulli, ab les gloses e lectura de aquelles»; p. 501-505 (Inventari dels llibres del ciutadà barceloní Felip de Ferrera. 26 de setembre-10 de novembre de 1509), p. 503: «33. Item altre libre de stampa ab posts apellat les Epístoles de Tulli»; p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner... 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 555: «21. Item un altre libret semblant del prop dit, intitulat Marci Tullii Ciceronis Epistularum»; p. 710-714 (Inventari dels llibres del beneficiat de la catedral Antoni Fonoll. 27 de maig-12 de juliol de 1530), p. 712: «59. Item hun altre libre escrit de ploma, apellat Epistoles de Ciscaró [sic]»; p. 788-790 (Inventari de la llibreria del llibreter Miquel Cabrit, formalitzat a la seva mort. 9 de desembre de 1538), p. 788: «5. Item dos llibres epístoles de Tulli de forma de octau cusit, sens cubertes», «9. Item dos llibres epístoles de Tulli de forma largueta, guarnides», p. 790: «75. Item hun plech en què ha quatre Salustis, dos Oracis, dues epístoles de Tulli, dos Marcials, textus, des-cusits».
43. Ibid., p. 11-13 (El doctor en lleis Francesc Malet reconeix que li ha estat retornada la suma per la qual comprà un violari a Alexandre Geraldini... 18 d'abril de 1478), p. 12: «2. Item Epistole Tulli ad Brutum, in papiro de empremta».
44. Ibid., p. 889-891 (Llista dels llibres que el llibreter de Barcelona Jeroni Pi ha rebut en comissió de Joan Bages, també llibreter de la mateixa ciutat. 28 de setembre de 1551), p. 889: «16. Unas epístolas Tuli ad Quintum fratrem 8º».
45. Ibid., p. 223-230 (Inventari dels llibres del jurista Lluís Lull, formulat a la seva mort. 28 d'abril-6 de juny de 1496), p. 226: «65. Item altre libre de forma de full, ab cubertes de pergamí, escrit en paper, d'estampa, apellat *Les apístoles familiars de Tulli*»; p. 415-420 (Inventari de la llibreria de l'escrivà reial Nicolau Pere. 14 de març-12 de maig de 1506), p. 417: «19. Item un altre libre de forma de full, de stampa, gros, cubert de pregamí, en què són les *Epístoles familiars de Tulli*, ab les gloses e lectura de aquelles»; p. 554-560 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner... 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 557: «41. Item un altre libre de stampa, en latí, ab les cubertes de posts guarnides de cuyro vermell, intitulat *Epistole familiares Tulli*, ab dos tencadors».
46. Ibid., p. 889-891 (Llista dels llibres que el llibreter de Barcelona Jeroni Pi ha rebut en comissió de Joan Bages... 28 de setembre de 1551), p. 889: «11. Unas filípicas cum comento. fo.».
47. Ibid., p. 440-443 (Memorial dels llibres continguts en quatre caixes que el cavaller sicilià Jaume Rizo lliurà a l'Arquebisbe de Tarragona... 27 d'agost de 1506), p. 442: «76. Item Oraciones Tulli»; p. 488-500 (El prevere de Girona Ponç Matamala comunica al Dr. Galceran Albanell la sentència que li ha estat notificada pel Dr. Onofre Palet, vicari general del bisbe de Girona, concedint-li el dret de vendre en subhasta els llibres del cardenal Margarit, que obraven en poder d'Albanell. Junt a aquesta declaració es troben l'inventari i la subhasta dels llibres de Margarit. 20 de setembre de 1509), p. 492: «37. Item hun libre escrit en paper, ab pots e ab cuyro blanch y vermell, intitulat Oracions de Tulli»; p. 495: «1. *Primo* hun libre intitulat Oracions Tulli, per nou sous, mossèn Grabiell Campo, secretari del senyor bisbe de Barcelona... VIII. sous».
48. Ibid., p. 889-891 (Llista dels llibres que el llibreter de Barcelona Jeroni Pi ha rebut en comissió de Joan Bages... 28 de setembre de 1551), p. 889: «12. Unas partisions de Ciceró. Ab comento. 4º».

49. *Ibid.*, p. 125-128 (Inventari dels llibres que deixà en morir la vídua del marxant de Barcelona Francesc Gerona. 16-17 de març de 1489), p. 126: «9. Item un altre libre de la propdita forma de a ful comú, cubert de posts, scrit de letre de stampa, apellat Rathorica Nova de Tulli» (una nota —p. 128— deia: «La *ad Herennium*, durante mucho tiempo atribuída a Cicerón»); p. 310-320 (Estimació de la biblioteca del difunt notari Francesc Matheu, ordenada per la seva germana i hereva... 3 de juliol de 1500), p. 311: «6. Item un altre libre cisternat de pergami scrit en paper, cubert de posts cubertes de cuyro vermell emprantades, ab cinch bolles en quiscuna post e quatre gafets, qui comensa ab letres negres ab capletra gran: “Etsi negociis familiaribus”. Es apellat Tulli de Rethorica. E fina en la darrera línea: “Deo gracias”. De forma de full... Lliura, V.sous” (una nota —p. 318— diu: «La retórica *ad Herennium* atribuída en la Edad Media a Cicerón»); p. 415-420 (Inventari de la llibreria de l'escrivà reial Nicolau Pere. 14 de març-12 de maig de 1506), p. 418: «24. Item altre libre de paper, de forma de quart de full, scrit de letra de ploma, cubert de pregami, ab tancadors de baga e botó, en què ha diverses obres scrites, ço és, la Retòrica nova; e un tractat de Sèneca de moribus; e les faules de Isop e lo Pogi, e algunes formes de Art de notaria»; p. 440-443 (Memorial dels llibres continguts en quatre caixes que el cavaller sicilià Jaume Rizo lliurà a l'Arquebisbe de Tarragona... 27 d'agost de 1506), p. 442: «61. Item Retorica Ciceronis»; p. 554-556 (Inventari fet pel doctor en lleis Cristòfor Faner. 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 556: «30. Item un libre de stampa en latí, ab les cubertes de posts guarnides de cuyro vermell, ab dos tencadors, intitulat Retòrica nova y vella»; p. 787-797 (Inventari de la llibreria del llibreter Miquel Cabrit... 9 de desembre de 1538), p. 788: «4. Item hun libre textus retorices Tulli cusit sens cubertes»; p. 790: «77. Item altre plech en què ha dotze retòriques de Ciceró, textus, descosides»; p. 792: «124. Item dues retòriques de Tulli de forma de octau ligades»; «139. Item una retòrica de Ciceró ligada de octau»; p. 889-891 (Llista dels llibres que el llibreter de Barcelona Jeroni Pi ha rebut en comissió de Joan Bages... 28 de setembre de 1551), p. 889: «17. Una retòlica Tuli».
50. *Ibid.*, p. 554-556 (Inventari fet pel doctor Cristòfor Faner. 21 de setembre-18 d'octubre de 1514), p. 556: «30. Item un libre de stampa en latí, ab les cubertes de posts guarnides de cuyro vermell, ab dos tencadors, intitulat Retòrica nova y vella».
51. *Ibid.*, p. 162-170 (Inventari dels llibres deixats a la seva mort per Antoni Jaume Ça-Pila, ciutadà de Barcelona. 30 de juliol-13 d'agost de 1492), p. 167: «62. Item hun libre de forma menor, scrit en paper, ab posts cubertes de cuyro negre, apellat Sinònimas» (una nota —p. 170— diu: «No se me ocurre sino relacionalo con los *Synonyma*, atribuídos a Cicerón»).
52. *Ibid.*, p. 415-420 (Inventari de la llibreria de l'escrivà reial Nicolau Pere. 14 de març-12 de maig de 1506), p. 416: «7. Item un altre libre de paper, scrit de ploma, de forma de full, cornat de posts e folrades per lo mig de cuyro lahonat, ab dos gaffets de lautó e tancadors de cuyro intitulat M. Tulli questionum Tusculanarum»; p. 488-500 (Inventari dels llibres del cardenal Margarit. 20 de setembre de 1509), p. 496: «5. Item hun libre nomenat Questiones Tuscolane Ciceronis, per dos sous...»; p. 710-714 (Inventari dels llibres del beneficiat de la catedral Antoni Fonoll. 27 de maig-12 de juliol de 1530), p. 710: «15. Item hun altre libre de stampa, cubert de posts, apellat Questiones tusculanes».
53. J.N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca 1229-1550*, París 1991 (2 vols.).
54. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari, fet per quatre dels seus fills. Novembre de 1493), p. 571: «295. Item, hun li. de pr., l., hon són les obres de Tulli, ço és: *Rhetòrica nova e vella*, *De oratore*, *Pro Quinto Ligario*, *Pro Marco Marcello*, *Oratio pro rege Deotaro*, *Oratio pro reditu ad suam patriam*, *Invectives del*

- Salusti e altres invectives, Ad ortentium, De paradoxis, De officiis, De questionibus tusculanis, De fato, De legibus, e altres».*
55. *Ibid.*, p. 335-338 (Inventari del monestir de Santa Maria La Real. 12 de juliol de 1499), p. 338: «117. Item, *Tulli, De uera amicitia*»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar... Novembre de 1493), p. 574: «454. Item, lo *Tulli, De amicitia*, de la mateixa sort»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*, fet per Francesc Miquel Berard, tutor dels fills de Ferrer Berard. 18 d'agost de 1494), p. 586: «421. Item, lo *Tulli, De officiis e De amicitia*, ab a. cosas, a pe., d., y les *Paradoxes* ensemps»; p. 661 (Inventari de Pere Pons, *cultor ciuitatis*. 9 de juny de 1513): «1. Item, un *Tulli, De officiis*, de stampe, de forma de full, cubert de posts, ab lo *De amicitia [amicitia]* e *Paradoxis*»; p. 815-816 (Inventari de l'honorable Joan Abrinas, *parator*. 29 d'octubre de 1545), p. 815: «2. Item, un *Tulli, De officiis, De senectute, et De amisitia*»; p. 604-606 (Inventari del discret Alemany de Spanya, notari. 19 de febrer de 1500), p. 605: «41. Item, un *Tulli, De officiis, Peradotxes, De amicitia, e De senectute*, ab coment, desligat, ab un pragamí».
 56. *Ibid.*, p. 559-560 (Inventari del magnífic Francesc Çenglada, *domicellus*. 19 de novembre de 1492), p. 560: «39. Item, altre volum limiat, qui és lo *Tulli, De arte oratoria*, ab cubertas de fust vermellas».
 57. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar... Novembre de 1493), p. 568: «192. Item, *Cicero, De fato*, ab coment, en p., s., sens l.».
 58. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar... Novembre de 1493), p. 571: «309. Item, *Tulli, De finibus bonorum et malorum*, de pr. l.»; p. 661-662 (Inventari d'Isabel, vídua del magnífic Francesch Çenglada, *donzell*. 10 de juliol de 1513), p. 662: «22. Item, altre libre de pregamí, de penna, *De finibus bonorum et malorum*, de forma de full, cubert de posts».
 59. *Ibid.*, p. 716-717 (Inventari d'una persona sense identificar. *Circa* 1523), p. 716: «3. Item, un libre de stampa, ligat de post, intitulat *Marcus Tullius Cicero, De laudibus Pompei*».
 60. *Ibid.*, p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard. 18 d'agost de 1494), p. 586: «440. Item, lo *Tullio, De legibus*, d., s.».
 61. *Ibid.*, p. 525-530 (Inventari de Ferran Valentí, *legum doctor, ciuis*. 26 de juny de 1476), p. 529: «85. Item, un altre de pregamí, de forma de full, intitulat *Tulli, De legibus et de questionibus tullianis [tusculanis]*».
 62. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar. Novembre de 1493), p. 569: «244. Item, *Marcho Tulli, De ling[u]a latina*».
 63. *Ibid.*, p. 598-600 (Inventari d'Antoni Arbona, prevere. 11 de desembre de 1498), p. 599: «29. Item, un altre libre de stampa, intitulat *De Marco Monilio [Marcello?]*».
 64. *Ibid.*, p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard. 18 d'agost de 1494), p. 585: «385. Item, un li. de *diversas auctoritats*, a pe., l., lo *Tulli, De natura dorum*, pauci valoris»; p. 665-668 (Inventari del venerable Gabriel Moner, prevere beneficiat de la catedral. 27 d'abril de 1514), p. 667: «65. Item, altre libre de forma de full, de ploma, cubert de pregamí, anomenat *Tullius, De natura deorum*».
 65. *Ibid.*, p. 539-540 (Inventari de Francesc de Milà. 13 de setembre de 1481), p. 539: «15. Item, un libre de paper, ab cubertes de posts, escrit de mà de mon pare, apellat *Tulli, De officiis*»; p. 542-543 (Inventari del discret Joan Falcó, notari. 1 de juliol de 1482), p. 543: «25. Item, un libre de paper, cubert de post, apellat, *Tulli, De officiis*»; p. 559-560 (Inventari del magnífic Francesc Çenglada, *donzell*. 19 de novembre de 1492), p. 560: «57. Item, altre libre de paper, de stampe, ab cubertes de fust vermellas, limiat, del *Tulli, De officiis*»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar. Novembre de 1493), p. 573:

«375. Item, lo *Tulli*, *De officiis*, en pr.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 586: «417. Item, lo *Marso*, *Sobre lo Tullio*, *De officiis*, ab lo test, s., d.»; «421. Item, lo *Tulli*, *De officiis* e *De amicicia*, ab a. cosas, a pe., d., y les *Paradoxes* ensemps»; p. 594-596 (Inventari de Jaume Sebrà, *cirurgià*. 11 de febrer de 1497), p. 595: «43. Item, hun libre de stampa, nomenat *Tulli*, *De ofcicis*»; p. 600-601 (Inventari del venerable Jaume Seguí, prevere. 11 de desembre de 1498), p. 600: «21. Item, lo *Tulli*, *De officiis*, stampa, cubert de posts»; p. 607-609 (Inventari del discret Gaspar Çamela, notari. 31 de gener de 1502), p. 608: «50. Item, lo *Tulli*, *De officiis*, ab ses obres, de stampa, cubert de posts y cuyro senrós»; p. 627-628 (Inventari d'Onofre Garrell, prevere. 4 d'abril de 1506), p. 627: «2. Item, altre libre de paper, de ploma, vell, lo tractat *Dels officiis de Tulli*, ab cubertes de posts velles»; p. 638-641 (Inventari de l'«Egredi senyor» Arnau de Santa Cilia, canonge i sagristà de la catedral. 13 de febrer de 1510), p. 641: «108. Item, *Tulli*, *De officiis*, *De senectute*»; p. 647-653 (Inventari del magnífic Teseu Valentí, *legum doctor*, *ciuis*. 17 de desembre de 1511), p. 650: «114. Item, un libre en paper, scrit de ploma, ligat ab posts; comensa: "Quanquam"»; p. 661 (Inventari de Pere Pons, *cultor ciuitatis*. 9 de juny de 1513): «1. Item, un *Tulli*, *De officiis*, de stampe, de forma de full, cubert de posts, ab lo *De amicis [amicitia]* e *Paradotxis*»; p. 684 (Inventari de Bernat Marcer, marxant. 21 d'octubre de 1516): «6. Item, un *Tulli*, *De officiis*, de ploma, ligat ab posts»; p. 716-717 (Inventari d'una persona no identificada. *Circa* 1523), p. 717: «23. Item, un libre scrit de ploma; és *Tulli*, *De officiis*»; p. 741 (Inventari d'Antoni Jaume, fill de Joan Jaume, moliner. 2 de març de 1529): «2. Item, un libre, anomenat *Tulli*, *De officiis*», «5. Item, un *Tulli*, *De officiis*, y dos libres squinsats, an En Pere Farro, II s. VI d.»; p. 742 (Inventari de l'honorable Francesc Genovard (Petra). 5 de maig de 1529): «1. Primo, lo *Tulli*, *De officiis*, e altres obres del *Tulli*, de stampa, ligat ab posts, la una rompuda»; p. 769-770 (Inventari d'Antoni Oliver, *faber*. 18 de juny de 1537), p. 770: «16. Item, *Tulli*, *De officiis*, sens coment»; p. 773-774 (Inventari del venerable Bernardí Totxa, prevere. 29 d'agost de 1537), p. 773: «2. Item, un *Tulli*, *De officiis*, de stampa, ab cubertes de pregamí»; p. 782-783 (Inventari del magnífic Antoni Dameto, sagon, *domicellus*. 8 de novembre de 1539), p. 783: «7. Item, un llibre de estampa, qui se diu *De officiis*»; p. 783-784 (Inventari del venerable Pere Mulet, prevere (Algaida). 16 de març de 1540), p. 783: «11. Item, *Cicero*, *De officiis*, sens coment»; p. 789-790 (Inventari de l'honorable Joanot Esteve Sunyer, marxant. 3 de setembre de 1541), p. 790: «18. Item, altre libret dit *Tulli*, *De officiis*»; p. 791-797 (Inventari del magnífic Berenguer Sbert, *iurium professoris quondam*. 3 d'octubre de 1541), p. 794: «118. Item, [etc.] *Tuli*, *De officiis*»; p. 815-816 (Inventari de l'honorable Joan Abrinas, *parator*. 29 d'octubre de 1545), p. 815: «2. Item, un *Tulli*, *De officiis*, *De senectute*, et *De amicitia*»; p. 830-831 (Inventari de l'honorable Bertomeu Tortrella, *apunctator pannorum*. 11 de setembre de 1550), p. 830: «20. Un *Tulli*, *De officiis*»; p. 831 (Inventari de l'honorable Bartomeu Tutzó, *apothecarius*. 13 de novembre de 1550): «2. Item, altre libre cubert de pregamí, intitulat *Tulli*, *De officiis*»; p. 525-530 (Inventari de Ferran Valentí, *legum doctor*, *ciuis*. 26 de juny de 1476), p. 529: «81. Item, un altre libre de pregamí, cubert de paper engrutat ab pell blanca, intitulat *Glosa sobre al Tulli*, *De officiis*»; p. 553 (Venda de Baltasar, un Florentí, a Mateu Samorra, llibreter. 13 d'agost de 1490): «7. Sexdecim *Tulios* sive *Tulis*, *De officiis*, cum comentis, precio XII L. XVI s.»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 569: «229. Item, *Tulli*, *De officiis*, ab coment», «237. Item, *Tulli*, *De oficiis*, ab coment»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 585: «378. Item, un *Coment de Tullio*, *De officiis*, a pe., d.»; p. 604-606 (Inventari del discret Alemany de Spanya, notari. 19 de febrer de 1500), p. 605: «41. Item, un *Tulli*, *De officiis*, *Peradotxes*, *De ami-*

- cicia, e *De senectute*, ab coment, desligat, ab un pragamí»; p. 696-698 (Inventari del magnífic Joran Morlà, *in artibus et medicina acutus magister*. 11 de setembre de 1520), p. 698: «59. Item, *Tulli, De officis*, ab coment, ligat ab posts».
66. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 565: «48. Item, *De oratore ad Quintum fratrem*, s., en p., l.», p. 568: «193. Item, *Cicero, De oratore*, en p., sens l., s.», p. 571: «319. Item, *Tulli, De oratore*, en pr. l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «103. Item, *Tulli, De oratore [sic]* cum comento, de s., d.»; p. 610 (Inventari del venerable Onofre Canet, notari. 9 de novembre de 1502): «4. Item, lo *Tulli, De oratore perfecto ad Quintum fratrem*, stampa, ligat ab posts»; p. 663-665 (Inventari del discret Martí Terrers, notari. 3 de febrer de 1514), p. 664: «57. Item, l'altre intitulat *De oratore*»; p. 681-683 (Inventari del magnífic Joanot Armadans. 15 de setembre de 1516), p. 681: «19. Item, hun libre de stampa, cubert de posts, nou, intitulat *Tulli, De horatore*»; p. 722-727 (Inventari del magnífic Bartomeu de Veri, *utriusque iuris doctor*. 19 de setembre de 1514), p. 726: «148. Item, altre libre de stampa [etc.] *Marci Tullii Ciceronis, De oratore*»; p. 747 (Inventari del discret Damià Tomàs, notari. 21 de maig de 1530): «5. Item, altre [etc.] *Tulli, De oratore*»; p. 761 (Inventari de l'honorable Bartomeu Toma àlias Taxaquet. 3 d'octubre de 1533): «7. Item, un *Tulli, De oratore a Quintia*»; p. 815-816 (Inventari de l'honorable Joan Abrinas, *parator*. 29 d'octubre de 1545), p. 815: «13. Item, un *Tulli, De oratore*»; p. 607-608 (Inventari del discret Gaspar Çamela, notari. 31 de gener de 1502), p. 608: «52. Item, altre libre de stampe, cubert de post y cuyro vert, fet per *Marcio Tullio* et nuncupatur *De oratore*, cum comento».
67. *Ibid.*, p. 656-659 (Inventari del magnífic Jaume Montanyans, *legum doctor i ciuis*. 6 de novembre de 1512), p. 658: «91. Item, *Cicero, De oratore perfecto*, de stampa, ligat ab pragamí»; p. 673-680 (Inventari del magnífic Nicolau Montanyans, *legum doctor*. 30 de gener de 1516), p. 679: «219. Item, *Tullius, De oratore perfecto*».
68. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 571: «330. Item, *Tulli, De senectute*, en pr.»; p. 604-606 (Inventari del discret Alemany de Spanya, notari. 19 de febrer de 1500), p. 605: «41. Item, un *Tulli, De officis, Peradotxes, De amicitia, e De senectute*, ab coment, desligat, ab un pragamí»; p. 638-641 (Inventari de l'«Egregius dominus» Arnau de Santa Cilia, canonge i sagristà de la catedral. 13 de febrer de 1510), p. 641: «108. Item, *Tulli, De officiis, De senectute*»; p. 815-816 (Inventari de l'honorable Joan Abrinas, *parator*. 29 d'octubre de 1545), p. 815: «2. Item, un *Tulli, De officis, De senectute, et De amicitia*»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 568: «203. Item, *Cicero, De senectute*, e les *Paradoxes*, ab coment, en p.».
69. *Ibid.*, p. 525-530 (Inventari de Ferran Valentí, *legum doctor, ciuis*. 26 de juny de 1476), p. 530: «119. Item, un altre libre de pragamí desligat, qui són VII quintarns, intitulat o contenint obres del *Mercial, De nucpiis Mercurii e Scipio de somnio Sipionis*»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «99. Item, hun li. de *Somni Sopororum [Scipionis]*, ab a. obres, d., de s.»; p. 618-619 (Inventari del magnífic Jaume Berard, *ciuis*. 20 de març de 1504), p. 619: «31. Item, un libra de *Tulli, De somnio de S[c]ipionis*»; p. 638-641 (Inventari de l'«Egregius dominus» Arnau de Santa Cilia, canonge i sagristà de la catedral. 13 de febrer de 1510), p. 641: «109. Item, *Somnio S[c]ipionis et Paradoxes*»; p. 673-680 (Inventari del magnífic Nicolau Montanyans, *legum doctor*. 30 de gener de 1516), p. 678: «210. Item, *Somnium Scipionis, cum comento Macrobbii*».
70. *Ibid.*, p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «105. Item, *Tullio, De uniuersitate*, d., de s.».

71. *Ibid.*, p. 351-352 (Convent dels Dominicans. Donació a la biblioteca pel notari Joan Castell. 6 de novembre de 1488), p. 352: «22. *Epistole Tulli... I*»; p. 542-543 (Inventari del discret Joan Falcó, notari. 1 de juliol de 1842), p. 543: «28. Item, un libre de paper de stampa, desligat, apellat *Epístoles de Tulli*»; p. 549-550 (Inventari de l'honorabilis Pere de Vilalonga, *ciuis*. 27 de novembre de 1486), p. 550: «20. Item, hun altre libre de paper, de forma de full, deslligat, sens cubertes, contenen alguns querns de las *Epístolas de Tulli* e alguns quinterns de la *Retòrica de Tulli*»; p. 554-556 (Inventari d'Antoni Dezlanes, *utriusque iuris doctor*. 23 de setembre de 1491), p. 554: «16. Item, hun libre en paper, de stampa, desligat, de les *Apístoles de Tulli*»; p. 562-563 (Inventari d'Antoni Urbà Massenet, notari. 28 de novembre de 1493), p. 562: «21. Item, les *Epístoles de Tulli*, sens coment, en stanpe, cubertas de posts»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notar. Novembre de 1493), p. 568: «176. Item, les *Epístoles del Tulli*, sens coment, de la matexa sort»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 586: «429. Item les *Epístoles de Tullio*, a pe. d.», «439. Item, les *Epístolas de Tulli*, cum coment, d., s.»; p. 594-596 (Inventari de Jaume Sebrìà, *cirurgià*. 11 de febrer de 1497), p. 594: «8. Item, les *Epístoles de Tulli*, petites, ligades en pregamí»; p. 618-619 (Inventari del magnífic Jaume Berard, *ciuis*. 20 de març de 1504), p. 618: «1. Item, una caxa gran de alber sobre la qual havia unes *Epístoles de Tulli*, de stampe, cubertes de pregamí»; p. 636 (Inventari de l'honorable Bartomeu Pastor, *ciuis*. 30 de maig de 1508): «2. Item, un altre libre anomenat las *Apístolas de Tulli*, de stampe»; p. 665-668 (Inventari del venerable Gabriel Moner, prevere beneficiat de la catedral. 27 d'abril de 1514), p. 666: «24. Item, un libre de forma de quart, cubert de pots he de cuyro vermell, de stampe, *Apístolles de Tulli*», «34. Item, altre libre de la dita forma, de stampa, cubert de pots he pell envessa, anomanat *Las Epístollas de Marco Tullio*»; p. 710-711 (Inventari del discret Pere Mulet, notari. 22 de juliol de 1523), p. 711: «10. Item, unas *Epístoles de Tulli*, ab cubertas de posts»; p. 714 (Inventari del discret Gabriel Laneras, notari. 19 de setembre de 1523): «11-16. Item, un faristol ab sos libres de stampa, ço és, un *Virgili, Ovidi, De matemarphoseos, Epístoles de Tulli, Sallusti, e Juvenal e Epístoles de Ovidi*, de ploma»; p. 730-731 (Inventari del reverend senyor Jaume Jeroni Salom, canonge. 27 de setembre de 1525), p. 731: «9. Item, altre libre de forma menor, de stampa, cubert de posts, anomenat *Epistule Siceronis*»; p. 736 (Inventari de Rabassa, marxant. 20 de maig de 1527): «3. Unes *Epístoles de Tulli*»; p. 769-770 (Inventari d'Antoni Oliver, *faber*. 18 de juny de 1537), p. 770: «15. Item, unas *Epístoles de Tulli*, sens coment»; p. 770-773 (Inventari del magnífic Rafael Ballester, *iuris utriusque doctor*. 20 de juny de 1537), p. 770: «2-5. Item, quatre volums de libres xiquets, deurats, la un dels quals és *Terenci, l'altre Propercii, Catulus e Tibullu, l'altre Valerio Maximo, l'altre són las Apístolas de Tulli*»; p. 826-829 (Inventari de Gabriel Fàbregues, llibreter. 20 de febrer de 1550), p. 827: «50. Item, unes *Epístoles de Tulli*, en posts», p. 828: «96. Item, unes *Epístoles de Tulli*, ab posts»; p. 830 (Inventari de l'honorable Bartomeu Tortrella, *apunctator pannorum*. 11 de setembre de 1550): «23. *Epístolas de Tulli*»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 586: «438. Item, les *Epístolas de Tullio*, cum coment, d., s.»; p. 607-609 (Inventari del discret Gaspar Çamela. 31 de gener de 1502), p. 608: «48. Item, les *Epístolas de Marco Tullio*, ab tres coment, de stampe, ab cubertas de posts y cuyro senrós»; p. 618-619 (Inventari del magnífic Jaume Berard, *ciuis*. 20 de març de 1504), p. 619: «17. Item, un libre de dita [forma], de stampe, que són les *Epístoles de Tulli*, ab coment, ligat ab posts»; p. 716-717 (Inventari d'una persona no identificada. *Circa* 1523), p. 717: «29. Item, un libra de stampa, sens ligar; són les *Epístoles de Tulli*, ab coment»; p. 739 (Inventari de Daniel Pou, *lapiscida*. 27 de juny de 1528): «3. Item,

- unes *Apístoles de Tulli*, ab coment, de stampa, cubertes de pregamí, velles»; p. 769-770 (Inventari d'Antoni Oliver, *faber*. 18 de juny de 1537), p. 770: «17. Item, *Epístoles de Tulli*, ab coment».
72. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 571: «301. Item, Item, les *Epístoles de Tulli ad Atticum*, en pr., de pe.»; p. 647-653 (Inventari del magnífic Teseu Valentí, *legum doctor*, *ciuis*. 17 de desembre de 1511), p. 651: «137. Item, un libre de stampa, ligat ab posts; comensa: “Clodius”».
73. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 568: «210. Item, lo *Cicero, Ad Quintum fratrem*, p., s., no l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «107. Item, lo *Tulli, lo Quintum fratrem*, de s.».
74. *Ibid.*, p. 539-540 (Inventari de Francesc de Milià, notari. 13 de setembre de 1481), p. 540: «38. *Les Familiars del Tulli*, scrites en paper»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 567: «131. Item, les *Epístoles familiars del Tulli*, ab tres coment, sens l.»; p. 620 (Inventari del magnífic Ramon Gual, *ciuis*. 29 de maig de 1504): «4. Item, les *Epístoles familiars de Tulli*, en paper, de stampa»; p. 668-669 (Inventari del magnífic Jaume Berard, *ciuis*. 29 de juliol de 1514), p. 668: «1. Item, un libra de paper, cubert de pragamí, anomanant *Les Epístoles familias de Tulli*, de forma de full, de stampa»; p. 690 (Inventari del magnífic Pere Joan Fuster, *domicellus*. 17 d'agost de 1518): «17. Item, altre libre, cubert de pots, de stampa, de forma maior, anomenat *Las Apístolas familias de Tulli*».
75. *Ibid.*, p. 752-754 (Inventari del reverend senyor Gabriel Vaquer, prevere. 27 d'octubre de 1531), p. 753: «36. Item, hun libret cubert de pregamí, de penna, intitulat *Flosculi librorum Ciceronis*».
76. *Ibid.*, p. 607-609 (Inventari del discret Gaspar Çamela, notari. 31 de gener de 1502), p. 609: «58. Item, un volum de stampa, cubert de posts y cuyro groch, en què són les *Epítomas de Lucio Ennio contra Titum Livium*, e lo *Salusti, hoc est Caterinari e Iugurtino*, e les *Invectivas de Tullio Cicerone contra Salustium*».
77. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 564: «32. Item, a. li. de la matexa f., en p., l., s., les *Orations del Tulli*», p. 571: «307. Item, les *Orations del Tulli*, en pr.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 582: «270. Item, a. v., de *Oracions de Tulli*, s., l.»; p. 614-618 (Inventari del magnífic Francesc Berard, *legum doctor*. 10 de gener de 1504), p. 616: «81. Item, les *Orations del Tulli*, stampa, de paper»; p. 722-727 (Inventari del magnífic Bartomeu de Veri, *utriusque iuris doctor*. 19 de setembre de 1524), p. 726: «154. Item, [etc.] *Orationes Marci Tullii Ciceronis*, en que manca lo coment»; p. 759-761 (Inventari del magnífic Jaume Carbonell, *iuris utriusque doctor*. 20 d'agost de 1533), p. 760: «50. Item, altre libre de forma de quart, cubert de pregamí, intitulat *Tertium uolumen orationum Tullii*», «52. Item, altre libre de forma de quart, intitulat *Primum uolumen orationum Tullii*», «53. Item, altre libre de dita forma, intitulat *Secundum uolumen orationum Tullii*».
78. *Ibid.*, p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 582: «269. Item, les *Oracions de Tullio, les Varrines e Filipicas simul*, s., l.».
79. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 571: «306. Item, les *Varrines de Tulli*, en pr., l.».
80. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 570: «282. Item, les *Peradotxes de Tulli*, pe., en p., l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 586: «421. Item, lo *Tulli, De officis e De amicitia*, ab a. cosas, a pe., d., y les *Paradoxes* ensemps»; p. 638-641

- (Inventari de l'«egregi senyor» Arnau de Santa Cilia, canonge i sagristà de la catedral. 13 de febrer de 1510), p. 641: «109. Item, *Somnio S[c]ipionis et Paradoxæ*»; p. 661 (Inventari de l'honorable Gabriel Jacme, *cultor*. 13 de juny de 1513): «1. Item, un *Tulli De officis*, de stampe, de forma de full, cubert de posts, ab lo *De amicis [amicitia] e Paradoxis*»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 568: «203. Item, *Cicero, De senectute*, e les *Paradoxes*, ab coment, en p.»; p. 604-606 (Inventari del discret Alemany de Spanya, notari. 19 de febrer de 1500), p. 605: «41. Item, un *Tulli De officis, Peradoxes, De amicitia, e De senectute*, ab coment, desligat, ab un pragamí».
81. *Ibid.*, p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 566: «119. Item, les *Philippiques del Tulli*, de s., sens l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 587: «453. Item, les *Philippicas de Tulli*, de s., d.»; p. 610 (Inventari del venerable Onofre Canet, notari. 9 de novembre de 1502): «5. Item, les *Philippiques*, de stampa, no ligades»; p. 647-653 (Inventari del magnífic Teseu Valentí, *legum doctor, ciuis*. 17 de desembre de 1511), p. 652: «190. Item, un altre libre de ploma, ligat ab posts; comensa: "Prima Philippica"; p. 663-665 (Inventari del discret Martí Terrers, notari. 3 de febrer de 1514), p. 664: «53. Item l'altre intitulat *Philippica*»; p. 673-680 (Inventari del magnífic Nicolau Montanyans, *legum doctor*. 30 de gener de 1516), p. 679: «249. Item, *Philippice Ciceronis*»; p. 607-609 (Inventari del discret Gaspar Çamela, notari. 31 de gener de 1502), p. 609: «59. Item, les *Filippicas de Tulli*, ab coment, de stampe, cubertes de pragamí».
82. *Ibid.*, p. 559-560 (Inventari del magnífic Francesc Çenglada, *domicellus*. 19 de novembre de 1492), p. 560: «58. Item, hun altre libre, tot de pragamí, ab cubertes de fust vermelles, qui és del *Marco Tullio, de les questions tusculanes*»; p. 562-563 (Inventari d'Antoni Urbà Massenet, notari. 28 de novembre de 1493), p. 563: «23. Item, les *Tusculanes de Tulli*, en stampe, cubertes de posts»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 565: «49. Item, les *Tusculanes*, en p., s., l.»; p. 568: «171. Item, les *Tusculanes del Tulli*, en p., s., sens l.»; p. 569: «219. Item, les *Tusculanes de Tulli*, en p., s., no l.»; p. 571: «304. Item, les *Tusculanes*, en pr., l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «108. Item, les *Questions tusculanas*, de s. d.»; p. 655-656 (Inventari de l'honorable Francesc de Bernat Jacme, marxant. 3 de novembre de 1512), p. 655: «9. Item, hun libre de forma de full, de stampa, intitulat *Les Tusculanes de Tulli*»; p. 661-663 (Inventari d'Isabel, vídua del magnífic Francesc Çenglada, *donzell*. 10 de juliol de 1513), p. 662: «21. Item, un altre libre de quart de full, de pragamí e de penna, cubert de posts; són les *Questions tusculanes de Tulli*»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 569: «221. Item, a. *Tusculanes*, ab coment, s., no l., en p.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «104. Item, les *Questions tusculanes*, ab lo coment, de s., d.»; p. 665-668 (Inventari del venerable Gabriel Moner, prevere beneficiat de la catedral. 27 d'abril de 1514), p. 668: «67. Item, altre libre de forma de full, de stampa, desquernat, *Comentari questionum tusculanarum*».
83. *Ibid.*, p. 539-540 (Inventari de Francesc de Milà, notari. 13 de setembre de 1481), p. 540: «35. La *Retorica del Tulli*, que yo he comprat dels Venecians»; p. 542-543 (Inventari del discret Joan Falcó, notari. 1 de juliol de 1482), p. 543: «15. Item, hun altre libre de paper, de cubertes de posts, apellat *La Rethòrica de Tulli*»; «29. Item. Un libre de paper, desligat, apelat *La Rethòrica de Tulli*»; p. 349-350 (Inventari de l'honorable Pere de Vilallonga, *ciuis*. 27 de novembre de 1486), p. 349: «17. Item, hun altre libre de paper, de forma de full, ab cubertes de fust, intitulat *Retòrica nova de Tulli*»; «20. Item, hun altre libre

de paper, de forma de full, deslliguat, sens cubertes, contenen alguns querns de las *Epístolas de Tulli* e alguns quinterns de la *Retòrica de Tulli*»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 583: «316. Item, la *Ratòrica de Tulli*, en p., a pe., l., de pochà vàlua»; p. 594-596 (Inventari de Jaume Sebrìà, *cirurgià*. 11 de febrer de 1497), p. 595: «30. Item, hun libre de paper, ab cubertes de paper engrutat, apellat *Tulli*, qui comensa: "Etsi negociis familiaribus, etc."»; p. 598-560 (Inventari d'Antoni Arbona, prevere. 11 de desembre de 1498), p. 599: «13. Item, un altre libre qui s diu *Rathòrica de Tulli*, sens coment»; p. 600-601 (Inventari del venerable Jaume Seguí, prevere (de Pollença, habitant a la Ciutat). 11 de desembre de 1498), p. 600: «24. Item, la *Retòrica del Tulli*, stampa, en paper, cubert de posts, petit»; p. 618-619 (Inventari del magnífic Jaume Berard, *ciuis*. 20 de març de 1504), p. 619: «22. Item, altre libre de stampe, *Retòrica de Tulli*»; p. 644 (Inventari de Bernat Nadal, *parator*. 20 de maig de 1511): «4. Item, una *Retòrica de Tulli* de stampe, sens coment»; p. 663-665 (Inventari del discret Martí Terrers, notari. 3 de febrer de 1514), p. 664: «35. Item, l'altre libre, intitulat *Rethorica Ciceronis*»; p. 759-761 (Inventari del magnífic Jaume Carbonell, *iuris utriusque doctor*. 20 d'agost de 1533), p. 760: «48. Item, altre libre, de forma de mix full, intitulat *Retòricas de Tulli*; en lo qual ha algunas obras de *Erasmus*»; p. 769-770 (Inventari d'Antoni Oliver, *faber*. 18 de juny de 1537), p. 770: «18. Item, las *Retòricas de Tulli*, y hun *Salusti*»; p. 791-797 (Inventari del magnífic Berenguer Sbert, *iurium professoris quondam*. 3 d'octubre de 1541), p. 793: «108. Item, [etc.] *Rethòrica de Tulli*»; p. 815-816 (Inventari de l'honorable Joan Abrinas, *parator*. 29 d'octubre de 1545), p. 816: «16. Item, una *Retòrica de Tulli*»; p. 824 (Inventari dels béns d'Antoni de Torres, marxant. 19 de novembre de 1548): «4. Item, unes *Retòricas de Tulli*, *apístolas de Sanct Pau*, al Reverend Mn. Campfullos, canonge, per VIII s.»; p. 537-539 (Confiscació dels llibres de fra Mario de Passa, O.M.. 4 d'abril de 1481), p. 538: «18. Item, hun libre de forma de full, de la *Retòrica del Tulli*, de paper, ab hun coment, descornat»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 569: «228. Item, la *Rethòrica del Tulli*, ab coment, p., no l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 583: «317. Item, un *Coment de la Ratòrica de Tulli*, a pe., p., l.»; p. 604-606 (Inventari del discret Alemany de Spanya, notari. 19 de febrer de 1500), p. 605: «50. Item, la *Retòrica da Tulli*, da stampa, cubert da posts, *ab addicions de Banstagati*, de forma manor»; p. 607-609 (Inventari del discret Gaspar Çamela, notari. 31 de gener de 1502), p. 608: «49. Item, la *Ratòrica de Tulli*, ab coment, de stampa, cubertes de posts y cuyro senrós»; p. 673-680 (Inventari del magnífic Nicolau Montanyans, *legum doctor*. 30 de gener de 1516), p. 680: «257. Item, *Rhetorica Ciceronis*, cum coment»; p. 681-683 (Inventari del magnífic Joanot Armadans. 15 de setembre de 1516), p. 681: «17. Item, la *Retòrica de Tulli*, de stampa, nova hi sens quamar»; p. 716-717 (Inventari d'una persona no identificada. *Circa* 1523), p. 717: «14. Item, un libre de stampa, cubert de pregamí; són les *Retòricas de Tulli*, ab coment»; p. 732-734 (Inventari del venerable Miquel Mesquida, prevere. 23 d'octubre de 1526), p. 734: «68. Item, les *Retòricas de Cicero*, ab coment, de stampa, cubert de pregamí»; p. 833-852 (Compres de la botiga de Tomàs Squer, llibreter. 1540: «90. 15 de febrer. "Lo Se[n]yor Regent, lo libre delles *Rectòriques de Tulli*, ab coment". [Aquest títol esborrat i substituït per "*Rationall*, de full" - 16 s. (fol 72v)»; p. 661-663 (Inventari d'Isabel, vídua del magnífic Francesch Çenglada, *donzell*. 10 de juliol de 1513), p. 661: «3. Item, un libre de forma de full, de stampa, cubert de posts e pel vermela, inlumint de letres d'or, intitulat *Retòrica de Tulli*»; p. 562-563 (Inventari d'Antoni Urbà Massenet, notari. 28 de novembre de 1493), p. 562: «19. Item, altre libre de stanpe, cubert de posts, en què és la *Retòrica nova de Tulli*»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de

- 1493), p. 570: «289. Item, *Tulli, Rethòrica nova*, en p., pe., l.»; p. 656-659 (Inventari del magnífic Jaume Montanyans, *legum doctor* i *ciuis*. 6 de novembre de 1512), p. 658: «73. Item, una *Rethòrica nova de Tulli*, de forma de quart, de pregamí, cubert de posts»; p. 673-680 (Inventari del magnífic Nicolau Montanyans, *legum doctor*. 30 de gener de 1516), p. 678: «204. Item, la *Retòrica nova de Tulli*, de pregamí»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 566: «116. Item, la *Rethòrica vella a nova de Tulli*, s., sens l.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 581: «210. Item, la *Ratòrica de Tulli nova y vella*, d., s., cum comento»; p. 696-698 (Inventari del magnífic Joan Morlà, *in artibus et medicina acutus magister*. 11 de setembre de 1520), p. 697: «30. Item, *Retòrica de Tulli nova y vella*, cubert de pregamí»; p. 563-575 (Inventari de l'honorable Miquel Abellar, notari. Novembre de 1493), p. 572: «368. Item, la *Retòrica vella del Tulli*, en pr.»; p. 575-587 (Inventari del magnífic Ferrer Berard, *legum doctor*. 18 d'agost de 1494), p. 578: «106. Item, le *Retòrica vella*, de s., d.».
84. Dins: *Bibliografía hispano-latina clásica*, III, Santander 1950, p. 18-19.
85. *Ibid.*, p. 19-20.
86. *Ibid.*, p. 20-25.
87. Sobre aquest «doctor egregi de la ciutat de Mallorca», vegeu: Martí de Riquer, *L'humanisme català (1388-1494)*, Barcelona 1934, p. 70-71.
88. Ferran Valentí, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró*. Parlament al Gran e General Consell. Text, introducció i glossari de Josep M.ª Morató i Thomàs. Barcelona 1959. Vegeu també: L. Nicolau d'Olwer, *Fra Nicolau Quilis i la seva traducció dels llibres De officiis*, «Franciscalia», Barcelona 1928.
89. *L'humanisme català (1388-1494)*, Barcelona 1934, p. 89-90.
90. Sobre aquesta traducció castellana manuscrita, vegeu: Martí de Riquer, *Relaciones entre la literatura renacentista castellana y la catalana en la Edad Media*, «Escorial», 1941, p. 36-40.
91. Vegeu: M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, II, Santander 1959, p. 324-325.
92. Vegeu: *Catàleg dels Incunables de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona*. Introducció, edició i índexs Jordi Torra. Catalogació Montserrat Lamarca. Barcelona 1995, p. 84: «Ciceró, Marc Tul·li. / *De officiis, cum commento Petri Marsi; De amicitia, cum commento Omniboni Leoniceni; De senectute, cum notis Martini Philetici; Paradoxa, cum commento*. [Lugduni: Gaspardus Ortuin, ca 1494]. / Ref.: CIE 1639, GW 6964. / Enquadernació de pergamí. Algunes anotacions ms. i algun dibuix ms. als marges. / Ex-libris ms. il·legible. / Inc 393».
93. *Ibid.*, p. 85: «Ciceró, Marc Tul·li. / *De officiis, cum commento Petri Marsi; De amicitia, cum commento Omniboni Leoniceni; De senectute, cum notis Martini Philetici; Paradoxa, cum commento*. Venetiis: Bonetus Locatellus: impens. Octavianus Scoti, 27 maig, 1494. / Ref.: CIE 1640*, GW 6965*. / Incomplet: falten els f. a1-3 i u6. Enquadernació de pergamí, el quadern u6 està mal cosit, els quaderns a-b, l'f-g1 i l'fi2, mutilats. Postil·les ms. als marges i entre línies. Ex-libris ms. de Francisco Barceló. / Inc 309».
94. *Ibid.*, p. 85: «Ciceró, Marc Tul·li. / *De officiis, cum commentariis Petri Marsi et Iodoci Badii; de amicitia, cum notis Omniboni Leoniceni; De senectute, cum notis Martini Philetici; Paradoxa, cum commento Iodoci Badii*. / Lugduni: [Johannes de Vingle]; impens. Stephani Gueynard, 30 agost, 1499. / Ref.: CIE 1644, GW 6973. / Falta el f. E8. La col·lació difereix del GW: A8, D10. Enquadernació de pergamí solta. Postil·les ms. als marges i entre línies i text subratllat. Ex-libris ms. del convent de Sant Ramon de Penyafort, 1716. / Inc 380».

95. *Ibid.*, p. 85: «Ciceró, Marc Tul·li. / *De oratore*. / [In monasterio Sublacensi: Conradus Sweynheim et Arnoldus Pannartz, a. 30 setembre, 1465]. / Ref.: CIE 1662, GW 6742. / És el primer incunable imprès a Itàlia i el més antic de la col·lecció. Enquadernació de pergami sobre cartó, restaurada. En restaurar l'incunable es conservà relligat al final el pergami de l'enquadernació original amb el fragment d'un document. / Ex-libris ms. del convent de Sant Josep de Barcelona. Anotació ms. al f. [a1] i alguna postil·la ms. / Inc 485».
96. *Ibid.*, p. 85-86: «Ciceró, Marc Tul·li. / *Epistolae ad familiares*. / Neapoli: Arnaldus de Bruxella, 1474. / Ref.: CIE 1596, GW 6813. / Falten els f. [a1] (blanc) i [n6]. Enquadernació de pergami sobre cartó. Caplletres ms. acolorides a mà amb blau o vermell alternativament, postil·les ms. als marges i entre línies. Ex-libris ms. de la Biblioteca Mariana del convent de Sant Francesc d'Assís de Barcelona. / Inc 478».
97. *Ibid.*, p. 86: «Ciceró, Marc Tul·li. / *Epistolae ad familiares, cum commentariis Hubertini Clerici et Martini Philetici; necnon cum notis Angeli Politiani*. / Venetiis: Simon Bevilaqua, 26 juny, 1495. / Ref.: CIE 1607, GW 6850. / Enquadernació de pergami solta. Postil·les ms. al f. u8. / Inc 182. / Enquadernació de pergami solta. Postil·les ms. als marges i entre línies. Anotacions al f. de títol. / Inc 734».
98. *Ibid.*, p. 86: «Ciceró, Marc Tul·li. / *Orationes in Catilinam*. / [Barcinone: Johannes de Salzburga et Paulus Hurus, ca 1475]. / Ref.: CIE 1656, GW 6778. / Enquadernació de pergami. Numerats amb llapis els f. 66-90. Al f. [c8]v (blanc) hi ha resseguida amb tinta la filigrana del paper. Relligat amb: Sal·lusti: Opera. Barcinone, 1475 (CIE 5002) i amb: Florus: Bellorum Romanorum libri duo. / Barcinone, 1475 (CIE 2469). / Inc 484».
99. *Ibid.*, p. 86: «Ciceró, Marc Tul·li. / *Orationes Philippicae in Mrcum Antonium, cum commentario Francisci Maturantii*. / Vicentiae: Henricus [Zeni] de Sancto Urso, 9 juny, 1488. / Ref.: CIE 1658, GW 6796, OCLC 15250818. / Enquadernació de pergami solta. Postil·les ms. i text subratllat. Ex-libris ms. de la Biblioteca Mariana del convent de Sant Francesc d'Assís de Barcelona. / Inc 190».
100. *Ibid.*, p. 86: «Ciceró, Marc Tul·li. / *Tusculanae quaestiones cum commento Philippi Beroaldi*. / Bononiae: Benedictus Hectoris, 27 juliol, 1496. / Ref.: CIE 1669, GW 6899. / Falta el f. ?8 (blanc, que ha estat substituït). Enquadernació de pergami. Algunes postil·les ms. als marges i entre línies. / Inc 324».
101. *Ibid.*, p. 87: «Ciceró, Marc Tul·li, *Pseudo*. / *Rhetorica ad C. Herennium, cum commentariis Francisci Maturantii et Antonii Mancinelli*. Ciceró: *De inuentione, seu Rhetorica uetus, cum commentario Marii Fabii Victorini*. / Venetiis: Philippus Pincius, 12 setembre, 1500. / Ref.: CIE 1676, GW 6732. / Incomplet: falten els f. a1, C2-C8. Enquadernació de pergami sobre cartó, el f. a2 està mutilat. Postil·les ms. i text subratllat. Segell del convent de Santa Caterina de Barcelona als f. a2 i a3 i al tall inferior i ex-libris ms. de Tomàs Ripoll. / Inc 364».
102. Vegeu: F. Xavier Altés i Aguiló - Alexandre Olivari i Daydí, *Catàleg dels Incunables de la Biblioteca Episcopal de Vic*. Vic 200, p. 35: «Ciceró, Marcus Tullius. *Epistolae ad familiares*. Venècia, Bernardinus de Choris, 5 desembre 1488. / HC 5196; IGI 2842; GW 6843. / Enq. Antiga en pergami, amb textos manuscrits esborrats. Proc.: "Ex-libris de Jaume Bosch i de Bernardí Serra. Rector de Sant Martí de Centelles. A us dels Caputxins de Vich". / Sign.: BEV Inc. 101"».
103. *Ibid.*, p. 35-39: «Cicero, Marcus Tullius. *De officiis* etc. (amb comentaris). [Lió, Gaspar Ortuin, c. 1494]. / IGI 2917-A; CIE 1639; GW 6954. / Manca la portada. Falten els ff. A1, a2, B8, i els plecs G8 i H10. / Sense enquadernació. / Proc.: Ex-libris BEV. / Sig.: BEV Inc. 53».

104. Ibid., p. 39: «Cicero (Pseudo), *Rhetorica ad C. Herennium*. - Cicero, Marcus Tullius. *De inuentione, seu rethorica uetus, cum commentario Marii Fabii Victorini*. Venècia, Philippus Pincius, 8 juliol 1496. / HC 5083 = H 5082; Pell 3645; IGI 2792; Goof C-683; CIE 1674; GW 6730; BAVI C-335. / Manquen els ff. A-c6, C1, C7-8. / Desenquadernat i amb el cosit molt precari. / Sig.: BEV Inc. 170».
105. M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, III, Santander 1950, p. 177-271.
106. *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. (Tercera edició adicionada por Max Lehnerdt, Berlín, 1893). Vid. especialment el tomo I, págs. 457-499, y el II, págs. 356-358. [Nota de Menéndez Pelayo.]
107. De ella se hizo eco Marineo Sículo. (*De rebus Hispaniae*, lib. XI): «Cuius ego uirtutes et res gestas mecum cogitans, illud unum quod rarissime contigit, nostris praesertim temporibus, persaepe mirari soleo, quod summus Princeps, et quinquagenarius, et maximis plurimisque curis districtus, ad Latinas literas respexit, earumque desiderio commotus et amore iam captus, a primis grammaticae rudimentis veluti puer omni cura solutus discere coepit. In quibus Laurentio Valla et antonio Panormita praeceptoribus usus, breui quidem tempore plurimum profecit». (*Hispaniae Illustratae... tom. Prim. Francfort, 1603, pág. 402*). [Nota de Menéndez Pelayo.]
108. Marineo Sículo (*De rebus Hispaniae*, lib. XI) nos ha conservado algunos de estos ensayos, precedidos del siguiente elogio: «Cuius auspiciis et amplissima liberalitate nimirum, Latinae literae quae iam pridem miserandam iacturam fecerant, et penitus ad interitum peruenerant, fuerunt ad pristinum statum et meliorem cultum restitutae, in magnoque precio ac ueneratione habitae... Qui quanta et ipse claruit eloquentia, scripta quidem eius et orationes facile declarant, quarum... aliquid hic apponere placuit, ut caeteri principes aut inuidia palleant, aut idem facere studeant diligenter». / Las piezas que copia Marineo son: *Sermo Consolatorius ad Gabrielem Surrentinum familiarem*. - *Oratio ad Ferdinandum filium contra Florentinos proficiscentem*. - *Oratio Dominici Firmani Cardinalis ad eum pro Italiae pace concilianda*. - *Responsio eius ad legatos*. - *Eius oratio ad Cardinales et Hispaniae principes in expeditione contra Teucros*. (*Hisp. Illust.*, tomo I, págs. 402-408). El Papa Pío II (Eneas Silvio) pone en las nubes este razonamiento de Alfonso V contra los turcos: «Oratio magnanimo rege atque ipso Alphonso digna. Digitus Dei hic est, neque enim haec uerba, hos sensus, hanc denique mentem, nisi Sanctus Spiritus ministravit. Exiit haec oratio, exiit et ad nos, usque in Germaniam delata est... Non qualiscumque rex a Deo creatus est, sed regum quos habet Europa est potentissimus et sapientissimus: quod nostro seculo inauditum est, rex atque Philosophus». *Aeneae Sylui Piccolominei Senensis.. Opera quae extant omnia*. Basilea, s. a. (1551), pág. 497. [Nota de Menéndez Pelayo.]
109. Pàgina 470 de la citada edició de Basilea. [Nota de Menéndez Pelayo.]
110. Vid. Amador de los Ríos, *Historia crítica de la literatura española*, tomo VI, págs. 384, 401, etc. [Nota de Menéndez Pelayo.]
111. *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. Tomo XXVIII (segundo de los *Opúsculos* de Carbonell), publicados por D. Manuel Bofarull, Barcelona, 1865, págs. 237-248. [Nota de Menéndez Pelayo.]
112. Es el tercero de los excelentes apéndices con que enriqueció la edición española de la *Retórica* de Vossio: *Gerardi Joannis Vosii Rhetorices Contractae, siue Partitionum Oratoriarum libri quinque... Praemissus est Francisci Cerdani J.V.C. Commentarius de praecipuis rhetoribus hispanis*, Madrid, imp. de Sancha, 1781. [Nota de Menéndez Pelayo.]

- 113 *Oratio composita per Ferrandum Valentinum Regi Siciliae Ferdinando pronuntiata per Magistrum Pineda, Ordinis Praedicatorum*. Copia la mayor parte de ella Amador de los Ríos, VI, págs. 403-405. [Nota de Menéndez Pelayo.]
114. Vid. el artículo 280 de la presente bibliografía, donde se pone íntegro este prólogo de Valentí. [De. Nac. N° CCXXII.] [Nota de Menéndez Pelayo.]
115. Página 240. [Nota de Menéndez Pelayo.]
116. Es curioso este elogio de Valla, escrito con ocasión de la embajada que llevó D. Juan de Híjar en 1414 al Emperador Sigismundo y al Concilio de Constanza: «Legatum ad Imperatorem misit (*el rey de Aragón D. Fernado I*), quem habuit honoratissimum Ioannem Isceri Dominum, ex uetusta Regum stirpe, et in literis humanitatis ex omni Hispania nulli secundum. Idque, quod mirabile sit, sine praeceptore. Ea est uehementis ingenii, et immortalitatis memoriae felicitas, neminem ex iis quidem, qui omnem operam, atque omne tempus in studiis ponunt, uideri mihi contigit, in quotidiano sermone abundantio rem, ueterum testimoniis praeceptisque referendis. Auget etiam admirationem, quod corpus athleticum, decorque uultus ab omni eum studio reuocare debuisset, nisi ab ineunte adolescentia non excolere litteris puduisset, quem nemo nec genere, nec opibus, nec corporis, atque animi dotibus, ex sua gente antecelleret». / *Laurentii Vallae, Patritii Romani, de rebus a Ferdinando Aragoniae Rege gestis libri tres*, pág. 778 del tomo I de la *Hispania Illustrata*. / En el mismo códice de la Biblioteca Escorialense (A-IV-26), que contiene las epístolas del Panormita (códice escrito en gran parte de letra de Francisco Filelfo y procedente de la biblioteca de D. Diego Hurtado de Mendoza), hay una carta latina de D. Juan de Híjar que publicó D. Ignacio de Asso en la rara colección que lleva por título *Clarorum Aragonensium Monumenta in lucem prolata opera et studio Ignatii de Asso del Rio... Amsteledami apud Haeredes C. Sommer*, 1786, pág. 31. [Nota de Menéndez Pelayo.]
117. Vid. la *Bibliotheca Graeco-Matritensis* de D. Juan de Iriarte, pág. 290, donde se inserta una epístola griega de Lascaris a Pardo, sacada de un códice de la Biblioteca Nacional de Madrid. Latassa (*Biblioteca Antigua de los escritores aragoneses*, Zaragoza, 1796, pág. 305) inserta una traducción latina de dicha carta debida al bibliotecario D. Rafael Casalbón. / Interesante artículo podía escribirse sobre Pardo recogiendo todas las referencias que hay de él en las obras de Sannazaro, el cual le dirigió una elegía que comienza: / «Parde, decus patriae, spes maxima Parde tuorum / Atque idem Hispani gloria rara soli...» / (*Sannazarii Poemata*, Padua, 1719, pág. 102) / en las del poeta italo-hispano Bernardo Garret, conocido por el Chariteo, y, sobre todo, en las de Pontano, que le dedicó su *Liber de conuiuientia* en términos que honran por igual a uno y a otro: / «Dissertationem tibi inscripsi, Parde iucundissime». Qua in re et studiorum eorum societati, et uiuendi consuetudini satis mihi fecisse non iniuria uideor, dum ad familiaritatem de familiaritate conuiuendi, ad bonarum uero artium studiosum de ipsis sciendi atque intelligendi studiis scribo... Quocirca dissertationem hanc ita leges, ut et communia in ea re cognoscas studia, nec a conuictis nostri consuetudine recedas. Quin potius ad ipsam magis ac magis retinendam legendo excitere, cum eam maximam, iucundissimamque cum philosophia coniunctionem habeat, atque utraque hac philosophandi ratione coniunctissime inter nos uiuamus, et una uixisse, ac philosophatos simul nos esse testatum posteris relinquamus». (*Ioannis Iouiani Pontani... opera...* Tomus I. Basilea, 1566, pág. 417). / A Pardo está dedicado también el libro tercero de *Rebus Coelestibus*, y son frecuentes las menciones de su nombre en las bellísimas poesías líricas de Pontano, recogidas bajo los títulos de *Eridanus* y *Baiae*. (*Ioannis Iouiani Pontani Carmina*, de. de B. Soldati, Florencia, 1902, tomo II, páginas 289 y 363). / Pardo fué también razonable poeta, y algunos versos suyos se encuentran mezclados con

los de sus amigos Sannazaro y Pontano. (Vid. apéndice sobre *Catulo*, en este volumen). [Nota de Menéndez Pelayo.]

118. Sin razón se le ha supuesto vizcaíno, juzgando por su apellido. Quien nos declara su verdadera patria es su amigo Juan Rollán de Tamarite en ciertos dísticos laudatorios contenidos en uno de los rarísimos opúsculos de Ibarra: / *Saxea, cantabrico* gaude, *Viguerra*, *Catullo* / Incipit Aonios qui tibi adire choros. / Era, pues, natural de Viguera, en la actual provincia de Logroño, y tuvo alguna razón para llamarse cantábrico, aunque el territorio en que nació no perteneciese a la primitiva Cantabria romana, sino al país de los Berones, pueblo de raza céltica lo mismo que los cántabros. / Ibarra hizo en 1522 una reimpresión del Diccionario latino de Nebrija, con la novedad de añadir las correspondencias catalanas. En Perpiñán publicó dos años después unos rudimentos gramaticales. En sus lecciones públicas o privadas formó algunos discípulos, de los cuales el más conocido es Francisco Calsa, que, andando el tiempo, fué Catedrático de Retórica, de Griego y de Filosofía en la Universidad de Barcelona, «varón doctísimo y literatísimo», en frase del cronista Pujades. Véanse otros datos acerca de Ibarra en mi libro sobre Boscán, recientemente publicado págs. 29-31 y 477-479. [De. Nac. Vol. XXVI, págs. 28 y 418]. [Nota de Menéndez Pelayo.]
119. Vegeu: Tammaro de Marinis, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*. Volume II. Ulrico Hoepli Editore - Milano MCMXLVII.
120. *Ibid.*, p. 45: «Ciceró M.T. Epistolae ad familiares. *Paris, Bibliothèque Nationale*: latin 8528. / 0.255 x 0.352; membranaceo della prima metà del sec. xv ff. 178»; Ciceró M.T. Epistolae ad familiares. *Paris, Bibliothèque Nationale*: latin 8533. / 0.260 x 0.373. Due volumi membranacei del secolo xv, fogli 178 e 228, legati in marroccchino verde; con la nota "1593 Gaillon"; p. 46: «Ciceró M.T. Epistolae ad familiares. *San Marino di California, Huntington Library*: 1028. / 0.190 x 0.265; membranaceo sec. xv, 218 ff.»; «Ciceró M.T. De officiis; Seneca L.A. Epistolae. / *Paris, Bibliothèque Nationale*: latin 6344. / In-4; membranaceo sec. xiv, ff. 55 numerati»; «Ciceró M.T. De Officiis. / *Paris, Bibliothèque Nationale*: latin 6354. / In-folio; membranaceo sec. xv, ff. 83 preceduti da 3 non numerati»; p. 46-47: «Ciceró M.T. Opera varia. / *Biblioteca Apostolica Vaticana*: Otoboniano latino 1449. / 0.270 x 0.385; membranaceo sec. xv, ff. II-289 in fol. 245 ripetuto. [...] Al fol. II verso, entro un tondo il titolo seguente scritto in lettere capitali: "In hoc ornatissimo codice continentur [sic] omnia opera. M.T.C. que in curculis sunt adnotata. Primus ars vetus Secundus ars nota Tertius de Oratore Quartus oratur Quintus Brutus Sextus Topicorum Septimus partitiones". L' Ars vetus, ossia il De Inventionem occupa i fogli 1-51 verso; l' Ars noua (Rhetorica ad Herennium) i fogli 52-100 verso; il De Oratore fogli 101-194 verso; l'ultima parte finisce a fol. 285. Al fol. 285 verso "Marci T. Ciceronis praefatio in orationes Demosthenis Eschinisque que non reperiuntur". In fine la nota: "hec traductio non reperitur". I fogli 208 verso e 289 bianchi»; p. 47: «Ciceró M.T. Orationes: Pro M. Marcello; In Caium Sallustium Controversia; Pro L. Murena; De domo sua; Pro L. Cornelio Balbo; Pro A. Cluentio. / *Biblioteca Apostolica Vaticana*: latino 10660. / 0.224 x 0.309; membranaceo sec. XV, ff. 105»; «Ciceró M.T. Orationes. / *Paris, Bibliothèque Nationale*: latin 7782. / 0.255 x 0.378; membranaceo sec. xv, ff. 350 e 3 bianchi»; p. 47-48: «Ciceró M.T. Orationes. / *Wien, Nationalbibliothek*: 4. / 0.280 x 0.415; membranaceo sec. xv, ff. 365 più 4 non numerati. / Scritto da Ioan Marco Cinico. Rilegatura in pergamena bianca, fatta nel 1753 a Vienna. / Precede un foglio purpureo su cui si vede graffita in oro ed argento la figura equestre di Ferdinando I d' Aragona rivestito della sua armatura, nel piedistallo la seguente iscrizione: FERDINANDO . ARAGONIO REGI ITALICO . PACIS ET MILICIAE . DVCTORI . SEMPER INVIC-

TO . AETERNO MVSARVM . SPLEDORI (sic) VNICO . IVSTITIAE . CVLTORI . PRINCIPI . OPTVMO . CYNIC . ESCRIPSIT il tutto entro una cornice graffita in nero ed oro. / La pagina verso folio V interamente miniata: in una edicola, poggiata sopra una doppia base ed affiancata da due candelabri, si legge il titolo dell'orazione Pro lege Manilia in capitali dorate; nello zoccolo sono dipinte varie imprese: monte di diamanti, vaso di gigli, sedia ardente, tronco d'albero rigemorgliante, il libro aperto; nei candelabri si vedono le altre imprese del fasci di spighe e l'ermellino col motto DECORVM; nel timpano dell'edicola si vede il nodo di Salomone. Di fronte comincia il testo ed anche questa pagina è riccamente decorata; la metà superiore è riempita da una miniatura rappresentante un interno di architettura gotica e Cicerone in piedi sopra un piedistallo di stile Rinascimento mentre pronuncia ad una folla di attenti ascoltatori il suo discorso per la Lex Manilia. Nella lettera iniziale Q una medaglia con due figure e la leggenda CONCORDIA AVGVSTA riproduce il verso della medaglia di Cristoforo di Geremia fatta probabilmente in occasione della venuta a Roma dell'imperatore Federico III nel 1469 [...]. La cornice è formata da candelabri e putti, con perle e foglie d'acanto [...]. Folio 165 verso una miniatura [...] mostra un paesaggio con colline, a sinistra un gruppo di guerrieri, a destra otto senatori e Cicerone pronunciante l'orazione contro Catilina: in un nastro svolazzante si legge CEDANT ARMA TOGE. Folio 217 verso si legge, scritto in grosse capitali a colori ed oro, il titolo dell'orazione In Verrem circondato da una elegante cornice formata da fogliami con due putti tiranti l'arco e due ippocampi; [...] nella pagina opposta (218 recto) comincia il testo "Accusationum in C. Verrem L. I" e nella iniziale S una miniatura [...] raffigurante Cicerone e Verre mentre discorrono in piedi sopra una terrazza aperta sulla campagna; ai fogli 176 verso e 317 altre due miniature mostrano Cicerone con Sallustio, e Cicerone con Marcantonio. Riche decorazione marginali con candelabri si trovano al principio di ciascuna orazione, con iniziali miniate; alcune pagine mostrano bellissime medaglie imperiali [...]. Acquistato da G. Sambuco forse a Napoli verso il 1562 ed offerto in dono a Massimiliano II il 15 maggio 1564».

121. Vegeu: Francesc de B. Moll, *El «Liber Elegantiarum»*, dins: *Textos i estudis medievals*, Barcelona 1982, p. 247-280.
122. *Ibid.*, p. 263.
123. *Ibid.*, p. 263.
124. *Ibid.*, p. 264-265: «En diversos pasajes se ven traducidos o imitados fragmentos de discursos de Cicerón, como en éste: / "Si yo no us mostre Clodi esser culpable e noedor per la vida, per los senyals, per los testimonis, per lo manifest malefici, yo vull portar tota la pena" (r 4). / Sobre las guerras mitridáticas se encuentra algún fragmento: / "De la guerra de Pèrsia nosaltres som per correus e letres auisats. *De bello persico nos fama rumorem nunciis tabellariis litteris certiores facti sumus. De exercitu et classe Mitridatis per nostra nauigia inde redempta aptissime cognouimus*" (e 5)».
125. *Ibid.*, p. 250.
126. M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, III, Santander 1950, p. 25.
127. *Ibid.*, III, p. 26.
128. *Ibid.*, III, p. 26. Aquesta versió es conservava en temps de Menéndez Pelayo en el Còdex de paper 2-3-15 de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona, 1572. Això és tot el que diu Menéndez Pelayo: «"Aquest llibre conté variades obres de Ciceron, traduïdes unes al castellà y altres al català, per lo doctor en Medicina Rafael Moix, discipulo de Francisco Garcia..." / A la vuelta hay en latín una breve *Historia M.T. Ciceronis*. / "Algunes sentencies de M.T.C. y també de P. Terentio molt elegans fetes per fer bona obra als jovers affectats en Lletres". / "Scholia super hunc librum, hoc est,

pro Lege Manilia oratio". / Sigue el texto latino de la oración con algunos escolios y notas interlineales. Después la traducción: / "Oracio al poble en honra y favor de la lley Manilia. 1572". / Inc. "Oh Senyor Romans: encara me haja a mi aparagut sempre molt gran la vostra presentia y agradable, y tambe me haja aparagut a mi aquest lloch principalissim pera trectar et molt adornat pera horar, etc..." / Siguen varios apuntes y notas sueltas, y una *ratio imitandi orationem legis Maniliae*. / Argumento sobre el libro de *amicicia*... Esta traducción es castellana, y empieza: / "Quinto Mucio Scévola, aquel que fué del colegio de los Augures, muchas veces solía contar y platicar agradablemente..." / No sé si esta versión es de Moix o de su maestro Francisco García. Tiene la fecha de 1572. / Después de varias *epístolas* de Cicerón con escolios interlineales, hay algunos papeles sueltos de retórica y estilo epistolar por Francisco García».

129. No sabem d'on ha tret la informació Manuel Balasch. Nosaltres coneixem les referències que en donen Antonio Palau y Dulcet i Marcelino Menéndez Pelayo. Palau, *Manual del librero hispanoamericano*. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos por... Segunda edición corregida y aumentada por el autor. Tomo tercero. Barcelona-Madrid 1950, p. 483: «Menéndez Pelayo, en *Bibliografía Hispano-Latina*, cita *Epístolas* de Cicerón, *Cáller, Imp. de Nicolás Canyellas* (antes de 1585). / De este libro no se conoce ningún ejemplar y sólo se sabe que era muy mal impreso». Menéndez Pelayo, op. cit., II, p. 274: «(Edición Sarda). *Epístolas de Cicerón*. Cáller, en la imprenta de Nisolás [sic] Canyelles, antes de 1585. / No se conoce ningún ejemplar de este libro, pero consta su existencia por la siguiente nota del inventario que se hizo a la muerte del obispo impresor Canyelles en 1585: *Item tresentes sincuenta epistoles de sisero stampades en Caller que diu son de dominico de la cata jendre de mossen perot de Caller estan en penyora per lo ques mala stampa que sera sentencia conforme al acte qual esta en poder de mestre Jaume delitala*. / Toda. *Bibliografía Española de Cerdeña*, pág. 289». Después de la data de 1585, Menéndez Pelayo anota: «Los libros impresos en Cerdeña durante la dominación española pertenecen a nuestra bibliografía más que a la italiana, puesto que el castellano fué lengua oficial de la isla hasta muy entrado el siglo XVIII, y el catalán sigue hablándose en Alguer y otras localidades».
130. Cf.: M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, III, Santander, 1950, p. 104-105: «*Adiuncta Ciceronis collecta ab Antonio Iolio Ausetano ad vigilantissimos Barcinonensis Reipub. Consules* (Escudo del impresor). *Barcinone. Apud Iacobum Sendrat. Anno Domini. 1579. Cum licentia et Priuilegio*». L'humanista Francesc Calça dedica un poema a Jolís (ibid., p. 105).
131. M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, II, Santander, 1950, p. 375: «*Los Deziseys libros de las Epístolas o Cartas de M. Tulio Ciceron, vulgarmente llamadas familiares: traducidas de lengua Latina en Castellana por el Doctor Pedro Simon Abril, natural de Alcaraz. Con una Cronologia de veyntium Consulados, y las cosas más graues que en ellos sucedieron, en cuyo tiempo se escribieron estas cartas. Dirigidas a Mateo Vazquez de Leca Colona, del Consejo del Rey nuestro Señor, y su Secretario* (Escudo del impresor). *Con licencia. Impresso en Barcelona en la Emprencia de Iayme Cendrat. Año 1592. A costa de Francisco Trinzter*. / 8.º, ocho hojas prels. Sin foliar, y 456 págs. dobles».
132. Ibid., p. 383: «*M. Tullii Ciceronis Epistolae Selectae per genera cum versione Hispanica et Scholiis. Auctore Petro Ioanne Nunnesio Valentino*. Hállase en un códice de la Biblioteca Provincial y Universitaria de Barcelona (*biblioteca de San Juan*, como se la denominaba comúnmente, o a lo menos se la denominaba en mis tiempos). Manuscrito en folio, papel, de letra de fines del siglo XVI, marcado, cuando le vi, con las signaturas 8-2-115.

- Contiene varios opúsculos filológicos [...]. La versión con escolios, de las epístolas ciceronianas, es el segundo de los tratados que abraza este volumen. [...] Este códice es el segundo de los cuatro de misceláneas filológicas de Núñez, que el P. Villanueva alcanzó a ver en la biblioteca del Carmen Descalzo de Barcelona, a la cual hizo precioso legado de sus libros en 1654 el Canónigo de Lérida D. José Jerónimo Besora (*Viaje literario a las iglesias de España*, tomo XVIII, página 213). / Dice Villanueva que estas obras inéditas del célebre humanista y filósofo valenciano fueron enviadas a Madrid para su publicación, y volvieron a su lugar sin conseguirla. A esta circunstancia debemos el que se haya salvado íntegra esta colección en copia que hoy posee nuestra Biblioteca Nacional. La de Barcelona conserva sólo uno de los tomos originales. Los otros tres perecieron, sin duda, con otras preciosidades bibliográficas, en el incendio y saqueo de los conventos de Barcelona en 1835. / Hizo Núñez este trabajo sobre las Cartas de Cicerón, para servir de ilustración y complemento a un tratado suyo sobre el género epistolar *Precepta ad epistolas artificio condendas atque illustrandas: auctore Petro Ioanne Nunnesio Valentino*. Está en el mismo códice. / Copiado lo mismo que los otros tres por un D. Berenguer de Castro, discípulo, sin duda, de Pedro Juan Núñez, que estampó su nombre al fin del tomo IV, que contiene las explicaciones latinas a la obra geográfica de Dionisio Afro: *His scribendis finem imposuit Berengarius a Castro, filius primogenitus Baronis Lacunae, et Vicecomitis Hillae, tertio Kal. maias ann. 1576.*»
133. *Ibid.*, p. 546: «Traducción del libro de amicitia de Cicerón. / Ms. de la Biblioteca del Real Monasterio de Nuestra Señora de Montserrat, citado por el P. Villanueva, *Viaje Literario*, tomo VII, pág. 145. / La biblioteca de Montserrat fué incendiada por las tropas francesas en 1811».
134. *Ibid.*, p. 385: «Biblioteca Provincial y Universitaria. - Barcelona. / Traduction de la Oracion XIII Pro Lege Manilia (precedida del texto latino, y seguido de Escolios en la misma lengua). / Inc.: / “Aunque a mi me ha parecido siempre esta vista de gran multitud vuestra de grandísimo gusto y contento, y este lugar muy honrado...” / En el Códice 8 2-115 de la Biblioteca Provincial de Barcelona, seguido de los cuatro de misceláneas filológicas de Núñez, que existían en tiempo del P. Villanueva, en la Biblioteca de los Carmelitas Descalzos de Barcelona».
135. A. Palau i Dulcet, op. cit., III, p. 480: «Opuscula quae in hoc uolumine continentur hec sunt. Cato maior; siue de senectute. Laelius; siue de amicitia [sic]. Sextus liber de Republica... (*Alcalá de Henares, con el escudo de Arnao Guillén de Brocar*, principios del siglo XVI), 4.º, letra romana, signs. A-c de 8 h. menos la última que es de 3 h. En todo 35 h. de 37 líneas. / 54331 / Una de las ediciones en latín más antiguas salidas de las prensas españolas. 8 libras 8 chelines Voynich. Se cita una tirada de *Barcinone*, 1526, 8.º gót.».
136. *Ibid.*, III, p. 480: «Officia, Amicitia, Paradoxa, cura Erasmi Roterodami. *Barcinone, Ioannes Rosembacus*, 1527, 8.º (Biblioteca Nacional). / 54333».
137. *Ibid.*, III, p. 481: «Pro T. Antonio Milone, oratio. Adnotata sunt scholia per Nicolaum Biesium Gaudauensem. *Valentiae, Per Ioannem Mey, Flandrum*, 1546, 8.º, 31 fols. / 54366».
138. *Ibid.*, III, p. 481: «Orationes. *Valentiae, Apud Ioannem Mey, Flandrum*, 1551-59, 8.º / 54362».
139. M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, II, Santander 1950, p. 261-262: «*M.T. Ciceronis Pro C. Rabirio perduellionis reo, ad Quirites, Oratio. / Valentiae, Apud Ioannem Mey, Flandrum*, 1551. 8.º, 16 páginas / Al reverso de la portada el argumento de la oración. Texto sin nota alguna».

140. Ibid., p. 262-263: «*M.T. Ciceronis pro Lege Manilia Oratio, nunc denuo pulcherrimis scholiis illustrata, quibus artificium ostenditur. Valentiae. Apud Ioannem Mey, Flandrum, 1552. 8.º, 38 páginas. / A la vuelta de la portada: Semperius studiosis Eloquentiae. S. / [...] / El texto va acompañado de anotaciones marginales, que muestran el artificio retórico de la oración*».
141. Ibid., p. 263: «*M.T.C. in M. Antonium in Senatu Philippica Septima: nunc opera Andreae Semperii Doctoris medici edita, et annotatiunculus explicata. (Escudo del impresor) Valentiae, Ex typographia Ioannis Mey. 1559. Extant exemplaria apud Antonium Sanahujam bibliopolam. 8.º. Ocho páginas dobles*».
142. Ibid., p. 263-270: «*M.T.C. Orationes duae, una pro M. Marcello, altera in M. Antonium Philippica septima: nunc opera Andreae Semperii Doctoris medici editae, et annotationibus explicatae. (Escudo del impresor). / Valentiae, Ex typographia Ioannis Mey. 1559. Extant exemplaria apud Antoniu Sanahujam bibliopolam. 8.ª, 16 páginas dobles. / Ocho hojas dobles, la Philippica VII, que tiene distinta portada*».
143. Ibid., p. 275-276: «*M.T. Ciceronis Oratio pro Marco Marcello Quadragesima. Additae sunt in gratiam studiosae iuuentutis quinque Praefationes in eandem Orationem. Auctore Vicentio Blasio Garcia, primae classis Praefecto, et publico Rhetorice Interprete (escudo del impresor). Valentiae, apud Petrum Patricium Mey, 1589. 8.º, 32 páginas dobles (ejemplar incompleto)*».
144. Sobre el ciceronianisme de Vives, vegeu: M. Menéndez Pelayo, op. cit., III, p. 232-251.
145. Ibid., III, p. 231.
146. Ibid., III, p. 64: «*Anima Senis, siue praelectio in librum de Senectute Ciceronis. / Es el sexto de los tratados insertos en el raro libro que en 1520 o 1521 salió de las prensas de Lovaina con este título: / Ioannis Lodouici Vivis Valentini Opuscula Varia... Lovanii, in aedibus Theodorici Martini Alustensis. 8.º, sin año (Biblioteca Nacional). Aceptamos la fecha que da conjeturalmente a este volumen el señor D. Adolfo Bonilla en su magnífica monografía sobre Luis Vives. / Está reimpresso en las dos colecciones generales de las obras de Vives: / Io. Lodouici Vivis Valentini Opera, in duos distincta tomos... Basileae, Anno M.D.LV. Tomo II, págs. 15-20. / Ioannis Ludouici Vivis Valentini Opera omnia distributa et ordinata in argumentorum classes praecipuas a Gregorio Maiansio... Valentiae Edetanorum. In Officina Benedicti Monfort... Tomus IV. Anno M.DCC.LXXXIII (1783). Págs. 9-22. / El Anima Senis, juntamente con otro opúsculo Veritas fucata, fué dedicado por Vives en 1.º de abril de 1519 a su amigo Juan de Crommaas o Curvimosano, abad de la iglesia de Santiago de Lieja*».
147. Ibid., III, p. 66-68: «*In Leges Ciceronis Praelectio. / Está incluida en los Opuscula Varia de Luis Vives (Lovaina 1520 o 1521), en los Diuersa Opuscula de Basilea, 1538, y en las dos ediciones generales de las obras del gran polígrafo valenciano (tomo I de la edición de Basilea, p. 286-292. - Tomo V de la edición de Valencia, págs. 494-507). / Lección inaugural de un curso sobre los libros De Legibus, de Cicerón, dado por Luis Vives, probablemente en Lovaina. Es pieza escrita con nerviosa elocuencia y llena de altos pensamientos. Hablando Vives como filósofo ante un auditorio de juristas, reivindica para la filosofía el estudio de los fundamentos de las leyes, expone clara y vigorosamente el concepto del derecho natural, y le presenta en contraposición con las cavilaciones, controversias y litigios, que son peste de la república cuando el derecho positivo olvida el fin social que para nuestro pensador no es distinto del sumo bien del hombre*».
148. Ibid., p. 68-75. «*Ioannis Lodouici Vivis Valentini somnium. Quae est praefatio ad Somnium Scipionis Ciceronis. Eiusdem Vigilia. Quae est enarratio Somnii Scipionis*

Ciceronis. Et alia nonnulla quae proxima pagella indicabit. In inclyta Basilea. / Colofón: Basileae ex aedibus Ioannis Frobenii, Mense Martio. Anno M.D.XXI [...]. El *Sueño* y la *Vigilia* que son tratados inseparables, figuran en el tomo II de la colección de las obras de Vives publicada en Basilea, 1555 (p. 21-70) y en el 5.º de la de Valencia, 1784, págs. 62-163. [...] Aunque el *Somnium* del filósofo valenciano sirve de prefacio al de Marco Tulio, no tiene relación muy directa con él, salvo en las últimas páginas. Es una amena e ingeniosa ficción alegórica, al modo del *Aedes Legum*, del *Veritas Fucata*, de la *Fabula de homine* y de otros opúsculos de la mocedad de Vives, donde campea una fantasía lozana y graciosa, que llega a dar juvenil frescura a las reminiscencias clásicas con que se nutre. La espléndida descripción de los palacios del sueño, la festiva enumeración de sus servidores, las eruditas digresiones sobre la interpretación de los sueños entre los antiguos, las agudas y penetrantes observaciones sobre el sueño mismo, los coloquios del autor con Catón, Cicerón y otros famosos personajes, la discusión entre las Parcas, defendiendo Clotho lo pasado, y Anthropos [*sic*] lo porvenir, sirven de cuadro a una sátira no menos acerba que donosa contra los sofistas parisienses, es decir, contra los escolásticos de la universidad de París, blanco perenne de las iras de nuestro gran reformador filosófico, que el año anterior (1519) había lanzado contra ellos su vehemente diatriba *in pseudo dialecticos*, a la cual se asemejan mucho algunos pasajes del *Somnium*. [...] El verdadero comentario de Luis Vives sobre el *Sueño* de Scipión es la *Vigilia*. En el prefacio anuncia que no repetirá casi nada de lo que en sus dos libros escribió Macrobio “*eruditus sane scriptor, nec inelegans*”, sino que tomará un rumbo enteramente nuevo, volviendo a escribir el *Sueño* e intercalando en esta especie de paráfrasis toda la explicación que necesita. [...] El propósito de Vives fué hacer un comentario que pudiera leerse seguido como una lucubración original, y que, sin romper el hilo de la oración, ilustrase con varia y selecta doctrina el *Sueño* ciceroniano (fragmento, como es sabido, del sexto libro de la *República*) por el cual profesaba la admiración más profunda, anteponiéndole, no sólo a los demás de su autor, sino a todos los de la literatura profana. [...] La doctrina filosófica con que ilustra el *Sueño de Escipión* es puramente platónica, y él mismo lo declara así, aunque no la da como expresión de su pensamiento propio, sino del de Marco Tulio, influido por los platónicos, y que debe ser comentado a la luz de las obras de Platón. Así lo ejecuta Vives con suma lucidez y dominio de la materia, siendo fácil reconocer en su elegante discurso retazos del *Fedón*, de la *República* y del *Timeo*, gallardamente interpretados, y algo cristianizados en la parte ética, aunque reconoce que en ningún autor antiguo están tratadas *tan santamente* estas materias como en los libros de Platón y Marco Tulio [...]».

149. *Ibid.*, III, p. 75-76: «*In quartum Rhetoricorum ad Herennium praelectio. / En los Diversos Opúsculos* de Vives, impresos en Basilea, 1538, en el tomo I de la colección de Basilea, págs. 295-296 y en el tomo II de la edición de Valencia, 1782, págs. 87-89. / Esta prelección contiene sólo ligerísimas consideraciones sobre la excelencia del don de la palabra y el prestigio de la elocuencia. [...] Luis Vives anuncia su propio tratado *De ratione dicendi* en que dará la debida extensión al tratado de las pasiones, que considera el más esencial; pero, para que no se echen de menos los que en las retóricas vulgares se designan con el nombre de *colores* o exornaciones de la locución, promete exponer antes con rapidez el cuarto libro de la *Retórica a Herennio*. [...] Debe advertirse que Luis Vives, en su *Anima Senis*, da por apócrifos los libros de la *Retórica a Herennio*, si bien nada dice acerca de su autor, que, según Quintiliano, fué un tal Cornificio. Cicerón copió literalmente largos pasajes de esta *Retórica* en su libro primero *De inuentione*».

150. *Ibid.*, III, p. 63-64: «*Organum Rhetoricum et Oratorium, concinnatum ex Arte Rhetorica Aelii Antonii Nebrissensis cum notis Gregorii Maiansii, Generosi Valentini, et Duodecimuirii litibus iudicandis in domo et urbe Regia; et ex Institutionibus Oratoriis Petri Ioannis Nunnesii, Vanlentini, cum eiusdem auctoris annotationibus. Accedunt ipsiusmet Nunnesii Quaestio de componendis epistolis, in quibus de gratiarum actione disputatur: Tabulae Rhetoricae: et eidem uindicata oratiuncula, in scholis recitari solita. Ex Bibliotheca Maiansiana* (escudo del impresor). *Cum Supremi Senatus permissu: Valentiae Edetanorum, apud Franciscum Burguete, anno MDCC.LXXIV*».
151. *Ibid.*, p. 83-84: «*Apposita M.T. Ciceronis collecta a Petro Ioanne Nunnesio Valentino, ad reuerendiss. et Illustriss. D. Franciscum a Nauarra Archiepiscopum Valentinum. His accesserunt additiones quaedam et explicationes Latinae dictionum Graecarum.* (Escudo de la imprenta de Mey) *Valentiae, Excudebat uidua Ioannis Mey. 1556.* [...] El libro de Núñez comprende dos alfabetos de nombres propios y apelativos, acomodando a cada nombre los epítetos que el príncipe de los oradores les da, y las citas de los lugares donde usa de ellos. Incluye también una versión latina de las palabras griegas que se hallan en las obras de Cicerón. Índices como éstos debieron de ser muy útiles antes de la *Clauis Ciceroniana* de Ernesti, como ésta lo fué antes del *Onomasticon* de Orelli».
152. *Ibid.*, III, p. 86-89.
153. *Ibid.*, III, p. 89-90: «*Scholia in M. Marcelli Orationem-Formulae.* / Estos escolios latinos acompañan a la traducción castellana que Núñez hizo de la oración *pro M. Marcello* (copia moderna en el ms. 9.153 de la Biblioteca Nacional, antes *Aa-256*, tomo I de las *Misceláneas filológicas* de Núñez). / Es copia del manuscrito de la Biblioteca del Carmen Descalzo de Barcelona. (Villanueva, *Viaje*, tomo XVIII, pág. 212 y sigtes.)».
154. *Ibid.*, p. 90: «*Actio prima in C. Verrem-Scholia-Formulae.* / Acompañan a la traducción castellana que Núñez hizo de esta oración (copia moderna en el ms. 9.153 de la Biblioteca Nacional, antes *Aa-256*, tomo I de las *Misceláneas filológicas* de Núñez). / Es copia del manuscrito de Barcelona descrito por el P. Villanueva».
155. *Ibid.*, III, p. 90: «*Scholia in Nonam Philippicam M.T.C.* / En el tomo I de *Misceláneas filológicas* de Núñez, núm. 9.153 de la Biblioteca Nacional, antes *Aa-256*, copia del siglo XVIII, sacada del manuscrito de la Biblioteca del Carmen de Barcelona, probablemente para Cerdá y Rico, que pensó en publicar las obras de Núñez».
156. *Ibid.*, p. 90: «*Ratio breuis et expedita conscribendi genera epistolarum illustriora.* / Unida a los *Progymnasmata, id est Praecludia quaedam oratoria ex Progymnasmatis potissimum Aptonii.* (Zaragoza, por Miquel Ximeno Sánchez, 1596, 8.º). / También se imprimió por separado. (Valencia, por Felipe Mey, 1607, 8.º). / La primera edición de la *Ratio breuis...* es de Valencia, por Felipe Mey, 1602, 8.º. Hay otra de Barcelona, por Jaime Cendrat, 8.º. / La reimprimió D. Gregorio Mayáns, juntamente con las *Institutiones Oratoriae* de Núñez. (Francisco Burguete, 1774, 4.º)».
157. *Ibid.*, III, p. 91: «*Formulae illustriores ad praecipua genera epistolarum conscribenda simul cum praeceptis quibus fere uti solet M. Tullius Cicero.* / Ms. de la librería de D. Gregorio Mayáns, citado por Ximeno, *Escritores del Reino de Valencia*, I, pág. 223. / Era, según el mismo Ximeno, refundición ampliada del opúsculo del mismo Núñez *Ratio breuis et expedita conscribendi genera epistolarum illustriora*, impreso en Zaragoza con sus *Progymnasmata* (1596)».
158. *Ibid.*, p. 91: «*Praecepta ad epistolas artificio contendendas atque illustrandas; M. Tulli Ciceronis epistolae selectae per genera,* con la traducción española, escolios y anotaciones de sus frases. / En el tomo II de las *Misceláneas filológicas* de Núñez (manus-

- crito de la Biblioteca Nacional, copiado del de Barcelona). / Esta obrita es distinta de las dos anteriores y de la siguiente, aunque trata idéntica materia».
159. Ibid., III, p. 91: «*Francisci Priscianensis Argumentorum obseruationes per genera in omnes Ciceronis Epistolas. Ex Bibliotheca Petri Ioan. Nunnesii Valentini. Barcinone, Apud Franciscum Trinxerium. Cum licentia, 1573. 8.º, sin foliar, 168 págs.* / Colofón: *M.D.LXXII pridie Nonas Decembris, Barcinone, Excudebat Claudius Bornat, et Vidua Monpesat, 1572*».
 160. Ibid., III, p. 91: «*Artificium orationis Ciceronis pro C. Rabirio, perduellionis reo.* / (Tomo XXIX de Papeles Varios de la Biblioteca Mayansiana. En casa de la Marquesa de Cruilles, Valencia)».
 161. Ibid., III, p. 92: «*Petri Ioannis Nunnesii Commentaria in Somnium Scipionis.* / Ms. citado por Villanueva, *Viaje Literario*, tomo VIII, pág. 54).
 162. Ibid., p. 92: «Varios fragmentos de exposiciones de Cicerón. / Ms. Biblioteca de Montserrat (Villanueva, VII, pág. 145). / Esta biblioteca fué incendiada por los franceses en 1811».
 163. Ibid., p. 92: «*Scholia in libros "De finibus" M.T. Ciceronis. / De examine orationis M.T. Ciceronis pro Lege Manilia. / Scholia in quoddam fragmentum orationis pro L. Corn. Balbo*, con su versión. (Hállanse estos tres opúsculos en el tomo III de la copia tantas veces citada de las *Misceláneas filológicas* de Núñez)».
 164. Ibid., p. 93: «*De genere et declinatione Nominum. De Praeteritis, et Supinis Verborum, Praeceptiones* (sic, acaso *praelectiones*) *breuissimae, et "ad Ciceronianum loquendi genus accommodatae"*. Zaragoza, 1557, 8.º / "Dedicó esta obra (Palmireno) a Miguel Estevan, su maestro, que entonces lo era de humanidades en Fraga. La fecha es en Zaragoza en las calendas de Octubre de 1557." / (Latassa, *Biblioteca nueva de escritores aragoneses*, I, pág. 382.) / No he visto esta obra, que, a juzgar por su título, debe tener relación con la Gramática ciceroniana».
 165. Ibid., p. 93-96: «*Laurentii Palmyreni de uera et facili imitatione Ciceronis cui aliquot opuscula studiosis adolescentibus utilissima adiuncta sunt, ut ex sequenti pagella cognoscas. Ad Illustrissimum uirum Honoratum Ioannium Caroli Hispaniarum Principis praepceptorem dignissimum. Caesaraugustae, 1560*».
 166. Ibid., p. 96: «Ms. 1560. / *Commentaria in Epistolas ad Atticum. Ad eruditissimum uirum Hieronymum Concham, Theologum in Templo Maximo Valentino.* / En su tratado *de uera et facili imitatione Ciceronis* (1560) cita Palmireno este libro entre los que tenía casi concluídos en aquella fecha. / Latassa (*Biblioteca Nueva*, I, 390) dice que en la pieza alta de la Biblioteca de San Ildefonso de Zaragoza se conservaba un grueso tomo manuscrito de Palmireno, que contenía entre otras cosas: / *Annotationes in Epistolas ad Atticum. Finis Annotationis in Atticum primi libri. / Annotationes per eundem ad Atticum. In lib. II. / Annotationes in Atticum in lib. III.*»
 167. Ibid., p. 97: «*Annotationes in Catilinam.* / En el mismo tomo manuscrito de la Biblioteca de San Ildefonso de Zaragoza, citado por Latassa».
 168. Ibid., p. 97: «*Phrases Ciceronis obscuriores in hispanicam linguam conuersae a Laurentio Palmyreno. / Item eiusdem Hypotyposes clarissimorum uirorum ad extemporalem dicendi facultatem utilissimae. / Eiusdem Oratio post reditum in Academia Valentina mense Augusto. 1572. / Valentiae. Ex Typographia Petri a Huete, in platea Herbaria.* / 8.º, 56 p. dobles. / Las *Phrases Ciceronis* ocupan las 23 primeras hojas del libro».
 169. Ibid., p. 97-98: «*Campi eloquentiae, in quibus Laurentii Palmyreni ratio declamandi, Orationes, Praefationes, Epistolae, Declamationes, et Epigrammata continentur; Ad illustrissimam Academiam Valentinam* (Escudo del impresor). *Valentiae. Ex typo-*

- graphia Petri a Huete*. 1579. 8.º, 241 págs. y 4 más sin foliar. [...] En ésta y en todas sus obras se muestra Palmireno fervoroso ciceroniano, hasta decir: “*Ciceronem imitabimur solum*”; pero lo era más en la teoría que en la práctica».
170. *Ibid.*, III, p. 99: «*De comparanda Eloquentia, et uario usu Epistolarum M. Tullii*. / *En El latino de repente* (de. de Valencia, 1578, pág. 22) dice Palmireno que ya tenía acabada mucha parte de este libro, “y lo dexé —añade— porque ví mucha parte de mi trabajo en el libro que anticipó Horacio Toscanella: *Dil modo di studiare le epistole famigliari di M. Tullio Cicerone*; y en el *Della copia dalle parole* por Giovanni Marinello”».
171. *Ibid.*, p. 99-100: «*De conscribendis epistolis. Methodus conscribendi epistolas Hispano, et Latino sermone: iuxta Marci Tu. Placita: seruata consuetudine qua nostro saeculo Paulus Manutius, Aonius Palearius, Ludouicus Regius ad omnes eruditos uiros celebrantur: ad nobiles adolescentes primae classis in Academia Valentina. Decimo Calendas M. Anno 1576*. / (*Laurentii Palmyreni Opuscula manu exarata, descripta iussu Ioannis Antonii Maiansii Canonici Valentini anno 1783*. Ms. de la biblioteca de D. José Enrique Serrano Morales.)»
172. *Ibid.*, III, p. 100: «*Argumento de la oración pro M. Marcello*. / (*Opúsculos latinos de Palmyreno*, copiados por el Canónigo Mayáns. Ms. de la biblioteca de D. José E. Serrano Morales.) / *Argumento de la oración pro Rege Deiotaro*. / (*Idem*)».
173. *Ibid.*, III, p. 83: «*Tabulae breues et expeditae in praeceptione Rhetoricae Georgii Cassandri multis additionibus redditae auctiores*. / *Item et M.T. Ciceronis Orator ad Brutum annotatiunculis aliquot illustratus*. Valencia, por Juan Mey, 1553. / (*Ximeno, Escritores del Reyno de Valencia*, I, pág. 158).
174. *Ibid.*, III, p. 104: «*Topicorum M. Tullii Ciceronis explanatio, cum praefatione de usu inuentiois*. / Ignoro el paradero de esta obra (probablemente manuscrita), citada por Nicolás Antonio, Bover (*Escritores Baleares*, II, página 458) y otros bibliógrafos».
175. *Ibid.*, III, p. 106-114: «*Notas y enmiendas a las Questiones Tusculanas, Epístolas y Oraciones de Cicerón*. / (Ms. del Seminario de Zaragoza, citado por Latassa, I, página 448)».
176. *Ibid.*, III, p. 139: «*Alphabetum proprietatis nominum Latini sermonis, delectum appositorum continens grauissimi Philosophi, ac summi Oratoris Petri Ioannis Nunnesii*. Valencia, por Pedro Patricio Mey, 1596, 8.º. / *Thesaurum Ciceronis* llamaba su autor a este libro, que puede considerarse como un extracto de los *Apposita* de Núñez. Prometió otro alfabeto de las partículas que penden de adverbios, y preposiciones».